

Onderzoeksverslag

Relationele en seksuele vorming van basisschoolleerlingen

Onderzoek naar hoe openbare en protestants-christelijke Pabo's aandacht besteden aan de relationele en seksuele vorming van basisschoolleerlingen in het geschreven en uitvoerend curriculum en waarom er op die manier aandacht aan wordt besteed

Naam: **Tanieka Zijderveld**

Studentnummer: **3363880**

Begeleidende docent Universiteit Utrecht: **Drs. Danielle Vlaanderen**

Tweede beoordelaar Universiteit Utrecht: **Dr. Jeroen Janssen**

Verschijningsdatum: **Juni 2011**

Voorwoord

Een studie onderwijskunde en onderzoek naar relationele en seksuele vorming op Pabo's is wellicht geen voor de hand liggende match. Er zijn toch ook onderzoeken te doen naar onderwerpen die meer een relatie met onderwijskunde hebben, zoals leren en instructie, leertechnieken en onderwijsmateriaal? Waarom onderzoek naar relationele en seksuele vorming?

Sommige dingen komen op je pad en dan moet je ze met beide handen aangrijpen. Toen dit onderwerp op mijn pad kwam, werkte ik op een buitenschoolse opvang. Daar werd in oktober 2009 een workshop 'kinderen en seksualiteit' gegeven. Tijdens de introductie van het onderwerp, deelde de cursusleidster, Channah Zwiép, mee dat ze onderzoek gedaan had naar de ervaringen van moeders en leidsters van kinderdagverblijven en buitenschoolseopvangen met de seksuele opvoeding van kinderen (0-12 jaar). Daarbij gaf ze aan dat het ook interessant zou zijn om hetzelfde onderzoek onder leerkrachten uit te voeren. Of iemand zich geroepen voelde...

Het onderwerp sprak mij direct aan. Ik houd van originele en 'spannende' onderwerpen. Uiteindelijk ben ik onderzoek gaan doen op Pabo's, omdat ik verwachtte dat die doelgroep over het algemeen meer bereid is om mee te werken aan onderzoeken. Zo zou ik waarschijnlijk makkelijker en sneller aan respondenten komen. Daarnaast zijn Pabo's voedingsbodems voor het gedrag van de leerkracht voor de klas. Daarom mag aangenomen worden dat het uitmaakt wat een student op de Pabo aan informatie krijgt. Dat is de reden dat ik het interessant vind om na te gaan wat op Pabo's aan relationele en seksuele vorming wordt gedaan. Ik heb geprobeerd om te onderzoeken hoe Pabo's studenten aan kennis en vaardigheden ten aanzien van relationele en seksuele vorming voor kinderen meegeven, hoe ze de les(sen) opzetten en welke reden of visie achter de inhoud van de lessen zit.

Naast mijn begeleiders op de Universiteit Utrecht, Daniëlle Vlaanderen en Jeroen Janssen, wil ik graag alle docenten die ik heb mogen interviewen of die op een andere wijze hun medewerking aan dit onderzoek verleend hebben, bedanken. Daarnaast zijn er een aantal personen die zich, hoewel ze niet officieel bij de uitvoering van het onderzoek betrokken waren, hebben ingezet om dit onderzoek succesvol af te ronden. Ik bedank mijn vriend Hans, mijn ouders en mijn vriendinnen Clarinde en Tanneke voor hun commentaar op mijn schrijfstijl en spelling.

Kampen, juni 2011

Tanieka Zijderveld

Samenvatting

Inleiding: de laatste jaren is er in de politiek, de maatschappij en op basisscholen een toenemende belangstelling voor seksuele gezondheid. Basisscholen bereiden kinderen voor op het participeren in de samenleving en zijn verantwoordelijk voor het welbevinden van kinderen op het terrein van de ontwikkeling van de seksualiteit van kinderen. De vraag is wat Pabo's, die leerkrachten voor het basisonderwijs opleiden, aan relationele en seksuele vorming doen. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen openbare en protestants-christelijke Pabo's. **Onderzoeksopzet:** het onderzoek betreft een kwalitatief beschrijvend onderzoek. Om de onderzoeksvraag te beantwoorden, zijn dertien halfgestructureerde interviews bij twaalf random geselecteerde Pabo's afgenomen. Daarnaast is nagegaan wat in het geschreven curriculum over de inhoud van lessen vermeld is. **Analyse:** de data is met behulp van de cross-case matrix en MEPA verwerkt. **Resultaten:** de belangrijkste resultaten van het onderzoek zijn: 1) de meeste pabostudenten voorbereiden op het signaleren van seksueel misbruik en op het omgaan met seksueel getinte vragen en opmerkingen van kinderen, 2) op geen van de Pabo's worden studenten expliciet voorbereid om kinderen vaardigheden aan te leren die van belang zijn om grensoverschrijdend seksueel geweld en ervaring te voorkomen en 3) er zijn praktisch geen verschillen waar te nemen tussen openbare en protestants-christelijke Pabo's. Tussen protestants-christelijke Pabo's onderling zijn wel verschillen waar te nemen. Een mogelijke verklaring kan zijn dat de ene Pabo orthodoxer is dan de andere Pabo.

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Samenvatting.....	3
1. Inleiding	6
1.1 Hoofdvraag	7
1.2 Deelvragen.....	8
1.3 Opbouw van de onderzoeksopzet.....	8
2. Theoretisch kader	9
2.1 Doel en taak van het basisonderwijs.....	9
2.1.1 Kerndoelen van het basisonderwijs	9
2.2 (ab)Normale relationele en seksuele ontwikkeling van kinderen van 4 tot 12 jaar	11
2.2.1 Normale ontwikkeling en normaal gedrag.....	11
<i>De ontwikkeling van de geslachtelijkheid, genderidentiteit en seksuele oriëntatie.....</i>	12
<i>De ontwikkeling van de lichamelijke responsiviteit en seksuele interactie</i>	12
<i>De ontwikkeling van intimiteit en relatievaardigheid</i>	13
2.2.2 Abnormaal en problematisch seksueel getint gedrag	14
2.3 Individuele risico- en beschermingsfactoren van grensoverschrijdend seksueel gedrag en ervaring en mogelijke oorzaken van die factoren.....	15
2.3.1 Individuele risicofactoren van grensoverschrijdend seksueel gedrag	16
2.3.2 Individuele risicofactoren van grensoverschrijdende seksuele ervaring	16
2.3.3 Individuele beschermingsfactor van grensoverschrijdende seksuele ervaring.....	17
2.3.4 Mogelijke achterliggende redenen van de risico- en beschermingsfactoren	17
2.4 Kenmerken van effectieve preventie onderwijsinterventies ten aanzien van seksueel misbruik en grensoverschrijdend seksueel gedrag en ervaring.....	18
2.5.1 relationele en seksuele ontwikkeling en seksueel getint gedrag van kinderen	21
2.5.2 Individuele risico- en beschermingsfactoren van grensoverschrijdend seksueel gedrag en ervaring	21
2.5.3 Effectieve preventie interventies. Didactische aandachtspunten voor de leerkracht.	22
3. Methode	24
3.1 Design	24
3.2 Respondenten	25
3.3 Instrumenten.....	26
3.2.1 Aandachtspunten voor de onderzoeker tijdens het afnemen van een interview	29
3.4 Analyse	30
4. Resultaten.....	31

5. Besluit	50
5.1 Context van de lessen.....	50
5.2 Inhoud en reden van de inhoud van de les(sen)	50
5.2.1 <i>Het geschreven curriculum</i>	50
5.2.2 <i>Het uitvoerend curriculum</i>	54
5.3 Verschil tussen openbare en protestants-christelijke Pabo's	56
Referentielijst	58
Bijlagen	64
Bijlage 1. Verzonden brief naar de respondenten	64
Bijlage 2. Vragenlijst onderzoek seksuele vorming Pabo's	65
Bijlage 3. Codes en hun betekenissen	69
Bijlage 4. Operationalisatie van de begrippen: seksualiteit, relationele en seksuele vorming, relationele en seksuele ontwikkeling, seksuele voorlichting, seksueel getint gedrag, seksuele activiteit.....	71

1. Inleiding

De laatste jaren is er in de politiek en maatschappij een toenemende belangstelling voor seksuele gezondheid. Zo is de commissie Samson ingesteld met als doel seksueel misbruik van minderjarigen, die onder verantwoordelijkheid van de overheid in instellingen of pleeggezinnen zijn geplaatst, te onderzoeken (Commissie Samson opent meldpunt seksueel misbruik, 2010). Daarnaast is in november 2010 de landelijke campagne 'maak seks lekker duidelijk' gelanceerd, met als doel jongeren weerbaarder te maken tegen ongewenst seksueel gedrag (Nieuwe jongerencampagne: maak seks lekker duidelijk, 2010). Verder is binnen de politiek een voorstel gedaan om een kerndoel relationele en seksuele vorming (RSV) in het kerndoelenboekje op te nemen (Algemene Vereniging Schoolleiders, 2010; Dagblad Trouw, 2007). Volgens Frans en Klaj (2005) en Weyman (2004) is seksuele vorming "erop gericht jongeren te ondersteunen bij de ontwikkeling tot een persoon die respect heeft voor zichzelf en anderen, die zich bewust is van eigen en andermans waarden, normen en mogelijkheden en gefundeerde beslissingen kan nemen op het gebied van seksualiteit. Een positief zelfbeeld, emotionele openheid en het hebben van zelfvertrouwen zijn hiervoor een voorwaarde." (p.7). Het begrip 'seksualiteit' bestaat uit verschillende begrippen die samen de definitie van seksualiteit vormen. Die begrippen zijn: geslachtelijkheid, genderidentiteit, seksuele oriëntatie, lichamelijke responsiviteit, seksuele interactie, intimiteit en relatievaardigheid (Van der Doef, 2007; De Smet, 2007). Ten slotte worden op regionaal niveau themaweken in het voortgezet onderwijs en op buitenschoolse opvang georganiseerd. Zo organiseert stichting BSO Hoogvliet in samenwerking met de Gemeentelijke Gezondheids Dienst (GGD) Rotterdam-Rijnmond een aantal keer per jaar een themaweek over liefde en seksualiteit (Relationele en seksuele vorming op de BSO, 2010).

Niet alleen de overheid en de GGD schenken meer aandacht aan seksuele gezondheid (zie voor definitie paragraaf 1.4) en RSV. Ook op basisscholen is de laatste jaren meer aandacht gekomen voor die onderwerpen. Zo besteden steeds meer scholen aandacht aan het project 'week van de lentekriebels', een project dat dit jaar voor de zesde keer van start gaat (Week van de lentekriebels, n.d.). Daarnaast is begin november 2010 een methode voor seksuele vorming 'Wonderlijk gemaakt' uitgegeven (Wonderlijk gemaakt, 2010).

De toenemende aandacht voor RSV bracht de discussie op gang of scholen wel of geen aandacht aan RSV dienen te besteden. En zo ja, in hoeverre? (Delfos, 2008; Pronk, 2007). Voorstanders van RSV op de basisschool vinden dat veel jonge kinderen door ouders niet adequaat begeleid worden bij hun relationele en seksuele ontwikkeling of te laat voorgelicht worden. Daarnaast voeren voorstanders aan dat kinderen ook op school seksueel getint gedrag vertonen en dat de leerkracht daar niet aan voorbij kan gaan (Kocken et al., 2007; RNG, 2009a).

Tegenstanders van RSV op de basisschool zijn van mening dat de basisschool zich dient te concentreren op de kernvakken en niet op het oplossen van maatschappelijke problemen, zoals overgewicht en seksuele gezondheid (Maatschappelijke problemen / En de ouders dan?, 2006). Anderen vinden dat de school summier dient te zijn in het geven van seksuele vorming. Gezien de intimiteit van het onderwerp achten zij de ouders het meest geschikt om het kind daarin te begeleiden. Daarnaast kunnen scholen in het vaarwater van ouders gaan zitten door onderwerpen aan te roeren waarvoor ouders hun kind nog niet geschikt achten (Laat school bescheiden zijn in seksuele vorming, 2010).

1.1 Hoofdvraag

De hierboven geschetste ontwikkelingen gaan aan Pabo's niet voorbij. Worden studenten ofwel toekomstige leerkrachten op dit onderwerp voorbereid? En zo ja, hoe pakken Pabo's dat aan? Welke visie zit achter die aanpak?

Daarnaast hebben niet alle Pabo's in Nederland dezelfde achtergrond; de denominaties van Pabo's kunnen verschillen. Zo zullen docenten en studenten op openbare en protestants-christelijke Pabo's van levensovertuiging verschillen. Die levensovertuiging beïnvloedt de kijk op seksuele onderwerpen als relatievormen, seksualiteit en huwelijk en het gebruik van voorbehoedsmiddelen. Zo kan het zijn dat op openbare Pabo's andere relatievormen dan een heteroseksuele vorm geaccepteerd wordt, terwijl op protestants-christelijke scholen daarover gediscussieerd wordt. Dat kan ook gelden voor onderwerpen als geslachtsgemeenschap voor het huwelijk en voorbehoedsmiddelen en hoeveel tijd aan het onderwerp seksualiteit besteed wordt. Zo is het denkbaar dat op openbare Pabo's er weinig discussie zijn over het onderwerp 'kinderen uitleggen hoe voorbehoedsmiddelen werken', terwijl op een protestants-christelijke Pabo dat wel discussie kan oproepen. Hoewel steeds minder christenen minder moeite hebben met geslachtsgemeenschap voor het huwelijk en voorbehoedsmiddelen, is het nog lang niet zo breed geaccepteerd als onder mensen die zich niet christelijk noemen. Wellicht zijn op protestants-christelijk Pabo's meer discussies of gesprekken over die onderwerpen dan op openbare Pabo's. Daarom is het interessant om na te gaan hoe de christelijke identiteit van Pabo's doorwerkt in het curriculum en in de lessen. Dat leidt tot de onderzoeksvraag:

Hoe besteden openbare en protestants-christelijke Pabo's aandacht aan de relationele en seksuele vorming van basisschoolleerlingen in het geschreven en uitvoerend curriculum en waarom wordt er op die manier aandacht aan besteed?

1.2 Deelvragen

Om de hoofdvraag zo goed mogelijk te kunnen beantwoorden, zijn de onderstaande deelvragen opgesteld:

- Wat is de context van de les(sen) relationele en seksuele vorming (omvang, leerjaar, hoeveelheid lessen, onder welk vak de les(sen) vallen en verschillen tussen opleidingsvarianten, zoals deeltijd en duaal).
- Hoe is de lesstof met betrekking tot de relationele en seksuele vorming van basisschoolleerlingen in het *geschreven* curriculum verwerkt?
- Hoe is de lesstof met betrekking tot de relationele en seksuele vorming van basisschoolleerlingen in het *uitvoerend* curriculum verwerkt?
- Zijn er verschillen in het geschreven en uitvoerend curriculum ten aanzien van protestants-christelijke en openbare Pabo's?
 - Zo ja, welke verschillen?

1.3 Opbouw van de onderzoeksopzet

De opbouw van de onderzoeksopzet is als volgt. In het kader van de onderzoeksvraag is het relevant om in het theoretisch kader te beschrijven wat verwacht kan worden ten aanzien van de vormgeving van het curriculum en lessen op Pabo's. Omdat daar geen wetenschappelijke literatuur over beschikbaar is en het zwaartepunt op de inhoud van het curriculum ligt, zal eerst op grond van het doel en de taak van het basisonderwijs en wetenschappelijke literatuur beschreven worden wat in het basisonderwijs aan de orde dient te komen. Vervolgens zal op grond van het doel en de taak van het basisonderwijs en wetenschappelijke literatuur beschouwd worden welke kennis en vaardigheden leerkrachten idealiter dienen te bezitten om kinderen te kunnen begeleiden in hun RSV. Ten slotte zal daaruit afgeleid worden welke kennis en vaardigheden in het curriculum van Pabo's naar voren dienen te komen. In hoofdstuk 3 is beschreven op welke wijze het onderzoek uitgevoerd is. Verder zijn in hoofdstuk 4 de resultaten van het onderzoek weergegeven. Vervolgens staat in hoofdstuk 5 de conclusie van dit onderzoek beschreven. Tenslotte worden enkele punten uit dit onderzoek bediscussieerd.

2. Theoretisch kader

2.1 Doel en taak van het basisonderwijs

Zoals in paragraaf 1.3 weergegeven is, zal in deze paragraaf beschreven worden wat het doel en de taak van het basisonderwijs is. Daaruit zal, mede op grond van wetenschappelijke literatuur, aangegeven worden welke onderwerpen in het basisonderwijs naar voren dienen te komen.

2.1.1 Kerndoelen van het basisonderwijs

Het doel van het basisonderwijs is, volgens het ministerie van Onderwijs, Cultuur & Wetenschap (2006) "kinderen toerusten voor participatie in de samenleving" (p. 1) en het bevorderen van de brede ontwikkeling van kinderen. De doelen die het basisonderwijs dient na te streven zijn weergegeven in de kerndoelen. Op het onderwerp gezondheid zijn vijf kerndoelen van toepassing, namelijk 34 (zorg dragen voor lichaam en psyche), 35 (zelfredzaam in sociaal opzicht), 37 (respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen), 38 (respect voor opvattingen andere mensen) en 41 (bouw van planten, dieren en mensen en vorm en functie van hun onderdelen). Daarnaast zijn er competenties opgesteld waarin staat aangegeven welke kennis en vaardigheden leerkrachten dienen te bezitten. Volgens een van de competenties dienen leerkrachten zorg te dragen voor het welbevinden van de kinderen (Bijbehorende bekwaamheidseisen PO, 2004).

2.1.2 Waarom RSV op de basisschool?

Aangezien in de kerndoelen niet concreet aangegeven wordt dat er aandacht aan RSV besteed dient te worden, kan de vraag gesteld worden of de basisschool met RSV aan de slag dient te gaan. En zo ja, in hoeverre en wat de basisschool RSV dient te geven. Op grond van de onderstaande argumenten lijkt het logisch dat de basisschool RSV dient in het curriculum of schoolplan dient op te nemen.

In de eerste plaats sluit de inhoud van de kerndoelen 34, 35, 37 en 38 aan op de definitie van seksuele gezondheid. Volgens De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck (2005, p. 1) en de World Health Organisation (WHO) (WHO, 2006 zoals geciteerd in Bakker et al., 2009) omvat de seksuele gezondheid de volgende aspecten:

- Het ten aanzien van zichzelf en anderen kunnen voorkomen van SOA en HIV;
- Het ten aanzien van zichzelf en anderen kunnen voorkomen van ongewenste zwangerschap;
- De afwezigheid van morele of fysieke dwang;
- Het vermogen te genieten van seksualiteit;
- De afwezigheid van emotionele belemmeringen, zoals schaamte en schuldgevoel;

- De afwezigheid van seksuele disfuncties;
- Mogelijkheid om prettige en veilige seksuele ervaring op te doen;
- Seksuele ervaring zijn vrij van discriminatie en geweld;
- Het respecteren van seksuele rechten van andere mensen.

Zorgdragen voor het lichaam sluit aan bij het voorkomen van SOA, zorgdragen voor de psyche sluit aan bij het vermogen om te genieten van seksualiteit. Zelfredzaamheid in sociaal opzicht heeft te maken met het kunnen leggen van contacten om zo goede en prettige ervaring op te kunnen doen. Respect slaat op afwezigheid van morele of fysieke dwang en het respecteren van seksuele rechten van andere mensen. Daarnaast heeft het basisonderwijs, zoals eerder aangegeven is, de taak zorg te dragen voor het welbevinden van kinderen. Dat geldt ook voor de seksuele gezondheid. Kinderen vertonen namelijk ook op school seksueel getint gedrag en stellen seksueel getinte vragen. Ten slotte dient het basisonderwijs kinderen toe te rusten voor participatie in de samenleving. Dat heeft ook betrekking op verantwoord omgaan met zaken aangaande seksualiteit.

2.1.3 Aandachtsgebieden RSV op de basisschool

Omdat het onderwerp RSV veel facetten kent, kunnen niet alle onderwerpen aangaande seksualiteit behandeld kunnen. Deze paragraaf zal ingaan op twee maatschappelijk relevante thema's, namelijk seksueel misbruik en grensoverschrijdend seksueel gedrag en ervaring.

Wat is er dan aan de hand op het gebied van de twee eerder genoemde thema's? In de eerste plaats is seksueel misbruik een groot issue in de huidige maatschappij. Volgens De Graaf en collega's (2009) hebben 9% van meisjes en 2,9% van de jongens voor hun twaalfde levensjaar ervaring met seksueel misbruik. En uit onderzoek van Bakker en collega's (2009) blijkt dat 20% van de meisjes en 5% van de jongen voor hun zestiende jaar is misbruikt. Seksueel misbruik definieert Lamers-Winkelmann (2005) als volgt: "seksuele contacten tussen een volwassene en een kind onder de zestien jaar, die plaatsvinden tegen de zin in van het kind, of zonder dat het kind, als gevolg van lichamelijk of relationeel overwicht, emotionele druk, dwang of geweld het gevoel heeft (gehad) de seksuele contacten te kunnen weigeren" (p. 358). Aangezien het basisonderwijs de taak heeft om zorg te dragen voor het welbevinden van kinderen, dient het aandacht te geven aan seksueel misbruik.

Een tweede maatschappelijke kwestie is de seksuele gezondheid van jongeren. Uit onderzoek blijkt dat relatief veel jongeren te maken hebben met grensoverschrijdend seksueel gedrag, ofwel gedrag dat seksueel geaard is en de normen en grenzen van het slachtoffer overschrijdt. Seksueel geweld en seksuele dwang vallen hier ook onder. (Bakker et al., 2009; RNG 2009a). Daarnaast zijn er zorgen rondom jongeren die vroeg met hun seksuele carrière beginnen. Onder 'seksuele carrière

wordt de stadia die jongeren in de puberteit en de adolescentie doorlopen voordat geslachtsgemeenschap plaatsvindt, verstaan. De carrière begint rond het twaalfde levensjaar (Van der Doef, 2007; Van Lee et al., 2005). Jongeren die vroeg met die carrière beginnen, hebben relatief meer partners. Het gevolg is dat ze een grotere kans hebben op het ervaren en vertonen van grensoverschrijdend seksueel gedrag en het oplopen van SOA. Daarnaast hebben meisjes een hogere kans op een ongewenste zwangerschap (Bakker et al., 2009; Johnson, Wadsworth, Wellings & Field, 1994; Kaestle, Halpern, Miller & Ford, 2005). Aangezien het basisonderwijs de taak heeft om kinderen toe te rusten voor participatie in de samenleving en zorg te dragen voor lichaam en psyche, lijkt het logisch dat de basisschool, kinderen zodanig probeert te vormen dat ze hun seksuele carrière uitstellen en minder of geen seksueel grensoverschrijdend gedrag vertonen en ervaren.

Aangezien de basisschool kinderen dient toe te rusten voor de participatie in de maatschappij, dient de basisschool aandacht te hebben voor de risico- en beschermingsfactor(en) ten aanzien van grensoverschrijdend gedrag en ervaring van adolescenten. Daarom zal paragraaf 2.3 ingaan op verschillende risico- en beschermings factor(en) en zal in paragraaf 2.5.2 ingegaan worden op hoe in het basisonderwijs geanticipeerd kan worden op de factor(en).

2.2 (ab)Normale relationele en seksuele ontwikkeling van kinderen van 4 tot 12 jaar

Uit de voorgaande paragraaf is gebleken dat leerkrachten zorg dienen te dragen voor het welbevinden van de kinderen en dat nog steeds relatief veel kinderen te maken hebben (gehad) met seksueel misbruik. Daarom zijn leerkrachten verantwoordelijk om actie te ondernemen als er aanwijzingen zijn dat het kind seksueel misbruikt wordt. Hoe kan seksueel misbruik gesignaleerd worden? Dat kan door te zien welk seksueel getint gedrag kinderen vertonen, aldus Friedrich en collega's (1991) en Höing en Van Oosten (2009). Daarnaast dient volgens Van der Doef (2007) op een positieve wijze op seksueel getint gedrag gereageerd te worden, omdat een kind seksualiteit als iets negatiefs kan gaan ervaren. Daarom dienen leerkrachten kennis te hebben van de (ab)normale seksuele ontwikkeling van kinderen. Maar wat houdt een (ab)normale ontwikkeling en (ab)normaal gedrag in? Hieronder wordt eerst beschreven hoe de normale seksuele ontwikkeling verloopt en wat normaal seksueel getint gedrag is. Vervolgens zal ingegaan worden op abnormaal en problematisch seksueel getint gedrag.

2.2.1 Normale ontwikkeling en normaal gedrag

Net zoals kinderen een cognitieve, sociaal-emotionele en motorische ontwikkeling doorlopen, lopen ze ook een relationele en seksuele ontwikkeling door. Volgens De Graaf en Rademakers (2003, zoals geciteerd in Van der Doef, 2007, p. 12) is relationele en seksuele ontwikkeling "het proces dat vorm

geeft aan de latere volwassen seksualiteit". Seksueel getint gedrag dat bij die ontwikkeling hoort, komt voornamelijk voort uit nieuwsgierigheid en de drang om te onderzoeken. Daarbij zijn volwassen seksuele gevoelens, zoals erotiek en lust nog niet aanwezig (Van der Doef, 2007). Aan de hand van de drie dimensies, zoals die door De Smet (2007) en Van der Doef (2007) opgesteld zijn, wordt de relationele en seksuele ontwikkeling van kinderen hieronder beschreven.

De ontwikkeling van de geslachtelijkheid, genderidentiteit en seksuele oriëntatie

Op de leeftijd dat kinderen naar school gaan, is de ontwikkeling van de geslachtelijkheid, genderidentiteit en seksuele oriëntatie al een eind gevorderd. Kinderen weten tot welk geslacht ze behoren en dat het geslacht een constant gegeven is (Berk, 2008; De Graaf, Neeleman, Vennix & Van Sons- Schoones, 2004; Kohnstamm, 2002; Martin & Luke, 2010; Masters, Johnson & Kolodny, 1983). Onder invloed van rolmodellen en observatie krijgen kinderen kennis van welke kleding, haardracht, gedrag en speelgoed bij welk geslacht past (De Graaf et al., 2004). Als het kind naar school gaat, gaat het meer en meer gedrag tonen wat bij het gender past, omdat het kind wil conformeren aan de groep (De Graaf et al., 2004; Turner & Robinson, 1993). Dat zal de hele basisschoolperiode zo blijven. Vooral jongens vertonen typisch mannelijk gedrag en schuwen er voor om vrouwelijk gedrag te vertonen. Over het algemeen ervaren vrouwen minder druk om genderrolgedrag te vertonen. Het kan juist voorkomen dat meisjes zich in de puberteit wat mannelijker gaan gedragen (Berk, 2008).

De ontwikkeling van de lichamelijke responsiviteit en seksuele interactie

Ook de lichamelijke responsiviteit is in het vierde jaar voor een groot deel ontwikkeld. Seksueel getint gedrag, zoals bekijken van blote mensen, aanraken van borsten en/of geslachtsdelen van zichzelf of van anderen en masturbatie komt regelmatig voor (Van der Doef, 2007; Friedrich, Grambsch, Broughton, Kuiper & Beilke, 1991; De Graaf et al, 2004; Masters et al., 1983). Ander gedrag, dat de seksuele ontwikkeling kenmerkt, is het spelen van seksueel getinte spelletjes, zoals vadertje en moedertje en doktertje (Davis, Yarber, Bauseman, Schreer & Davis, 1998; Zwiep, 2008). Het spelen van die spelletjes kan gepaard gaan met seksuele verkenning door het vertonen seksueel getint gedrag. (De Graaf et al., 2004; Masters et al, 1983). Het doel van dit gedrag is het verwerven van kennis over verschillen tussen zichzelf en wat de reactie van andere kinderen is op het seksueel getint gedrag (Masters et al., 1983; Rathus, Nevid & Ficher-Rathus, 1993). In de kleuterfase neemt het spelen van seksueel getint gedrag toe. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de spelontwikkeling van kinderen (Berk, 2008). Doordat de sociale- en taalvaardigheid toeneemt, kunnen kinderen beter met elkaar communiceren. Daarnaast ontwikkelen kinderen meer fantasie en krijgen ze meer interesse in de werkzaamheden van volwassenen.

Onder invloed van de ontwikkeling van schaamte en socialisatie neemt vanaf het vijfde levensjaar seksueel getint gedrag in het openbaar af (Friedrich, Fisher, Broughton, Houston & Shafran, 1998; Sandfort & Cohen-Kettenis, 2000). Rond het zevende jaar breekt de seksueel 'latente' periode aan. Seksueel getint gedrag verschuift naar de privé sfeer, waardoor het lijkt alsof het gedrag uitgedoofd is. Het tegendeel is waar, want vaak vindt seksueel getint gedrag stiekem plaats (Delfos, 1994).

In de prepuberale periode (10-12 jaar) openbaren de eerste lichamelijke veranderingen zich (Berk, 2008). Het hoogtepunt van de lichamelijke ontwikkeling is de eerste menstruatie of zaadlozing op respectievelijk dertien en veertien jarige leeftijd (De Smet, 2007). Onder invloed van hormonen, die ongeveer vanaf het tiende jaar worden aangemaakt, worden gevoelens van opwinding ervaren (meisjes iets later dan jongens) (De Smet, 2007). Bij jongens worden die gevoelens van opwinding opgewekt door het bekijken van seksueel getinte plaatjes en bij meisjes door fysiek contact (De Graaf et al., 2004). Gevoelens van seksuele aantrekking en fantasieën doen zich iets later voor. De veranderingen die in de prepuberale periode ontstaan, leiden ertoe dat ze meer interesse krijgen in seksualiteit. Daardoor gaan ze onder andere meer praten over seksualiteit met leeftijdgenoten, seksuele plaatjes, filmpjes en tijdschriften bekijken en meer seksuele contacten met het andere geslacht opzoeken. Dat alles wordt meestal stiekem gedaan, omdat er nog steeds een taboesfeer rondom seksualiteit hangt (De Smet, 2007).

De ontwikkeling van intimiteit en relatievaardigheid

Kinderen van vier jaar hebben ook op dit gebied een ontwikkeling doorlopen. Als baby en peuter hebben ze in meer of mindere mate intimiteit en liefde ervaren. Vanaf ongeveer vier jaar zijn kinderen cognitief en sociaal-emotioneel toe aan het ontwikkelen van vriendschappen. Jonge kinderen kunnen heftige gevoelens van vriendschap en genegenheid ervaren en zijn met die gevoelens aan het experimenteren. Daarom kan het voorkomen dat een kind 'verliefd' is op de juf of met mama wil trouwen (Berk, 2008; Van der Doef, 2007).

Vanaf ongeveer het vierde jaar kan er al een voorkeur zijn voor het spelen met kinderen van hetzelfde geslacht. Naarmate het kind ouder wordt neemt die voorkeur toe (Berk, 2008; De Graaf et al., 2004; Hagens & Leeuwenbergh, 1999; Masters et al., 1983; Turner & Rubinson, 1993). Er ontstaan 'jongens' en 'meiden' groepen die elk hun eigen cultuur hebben. In die groepen wordt gedrag vertoond dat bij het gender past (Van der Doef, 2007; De Graaf et al., 2004). Veel kinderen tussen de zeven en negen jaar koesteren zelfs aversieve gevoelens tegenover het andere geslacht en meer dan de helft laat die gevoelens ook blijken, aldus Hagens en Leeuwenbergh (1999).

Tussen het zesde en achtste jaar beseffen kinderen wat de verschillen zijn tussen vrijen, knuffelen en verliefdheid (Van der Doef, 2007). En na het achtste jaar kunnen kinderen beter onderscheid maken tussen genegenheid en verliefdheid (De Graaf & Rademakers, 2009). Ze beseffen dat bij verliefd zijn ook lichamelijk contact hoort (Van der Doef, 2007).

Aan het einde van de basisschoolleeftijd krijgen kinderen steeds meer interesse in de andere sekse, waardoor er meer en meer contact tussen de verschillende sekse plaatsvindt. Daarnaast ontstaan er vaker heterogene groepen waarin minder genderrolgedrag vertoond wordt. (Hagens & Leeuwenburgh, 1999; De Smet, 2007).

2.2.2 Abnormaal en problematisch seksueel getint gedrag

Hierboven is de normale seksuele ontwikkeling en normaal seksueel getint gedrag beschreven. Maar is er ook seksueel getint gedrag dat als abnormaal en problematisch beschouwd kan worden. Zoals gezegd is het belangrijk dat een leerkracht abnormaal gedrag kan herkennen, omdat abnormaal gedrag een signaal kan zijn dat het kind misbruikt wordt (Friedrich et al., 1991; Höing & Van Oosten, 2009; Killén, 1999; Lamers-Winkelman, 2005). Maar wat is abnormaal gedrag?

Hoewel volgens De Graaf en Rademakers (2007) geen algemene consensus bestaat over welk seksueel gedrag en seksuele gevoelens op een bepaalde leeftijd te verwachten zijn, zijn er drie richtlijnen gegeven om abnormaal van normaal gedrag te onderscheiden:

1. Overmatig vertonen van seksueel getint gedrag, zoals een kleuter die meerdere keren per dag masturbeert (Friedrich et al., 1991).
2. Vertonen van gedrag dat niet bij de leeftijd of ontwikkeling past, zoals erotiserend gedrag bij jonge kinderen (Lamers-Winkelman, 2005).
3. Kinderen die onderling seksueel getinte spelletjes spelen en daarin te ver gaan (Friedrich et al., 1991).

Ryan (1988, zoals geciteerd in Kaeser, DiSalovo & Moglio, 2000, p. 279) heeft uitgebreid weergegeven in hoeverre seksueel getint gedrag wel en niet normaal is. Hij is daarbij uitgegaan van de gevoelens die kinderen, tijdens het spelen van seksueel getinte spelletjes, ervaren. Hij onderscheidt de volgende vier klassen:

1. 'normaal': kinderen zullen het seksueel getint spel meestal als leuk en prettig ervaren.
2. 'gele vlag': kan problematisch zijn. De kans is redelijk groot dat het kind die de handeling ondergaat het spelletjes als vervelend ervaart. De leerkracht dient alert te zijn.
3. 'rode vlag': valt is hoogst waarschijnlijk problematisch voor het kind (dat de handeling ondergaat). Dat gedrag kan niet toegelaten worden.
4. 'geen vraag': alle gedragingen die daar onder vallen zijn zonder twijfel problematisch.

Tabel 1. Voorbeelden van normaal en abnormaal of problematisch seksueel getint gedrag (Kaeser et al., 2000).

Categorie	Voorbeeld
normaal	‘Als jij de jouwe laat zien, laat ik jou de mijne zien’ Doktertje spelen
gele vlag	Expliciete conversatie over seksualiteit met leeftijdsgenoten Veelvuldige masturbatie of masturbatie in een groep
rode vlag	Aanraken van genitaliën van andere kinderen Nadoen van penetratie met poppen, leeftijdsgenoten en dieren
geen vraag	Orale, vaginale of anale penetratie Nadoen van penetratie met leeftijdsgenoten zonder kleding aan te hebben

Kaeser en collega's (2000) merken op dat ook gekeken dient te worden naar de frequentie van bepaald gedrag. ‘Normaal’ gedrag, dat vaak voorkomt, kan problematischer zijn dan ‘abnormaal’ gedrag dat maar een keer voorkomt. Daarnaast mag seksueel getint gedrag, waarbij sprake is van manipulatie, dwang, agressief gedrag, geweld, dreiging, waarbij kinderen elkaar pijn doen en waarbij er een te groot leeftijdsverschil is tussen kinderen, niet toegelaten worden, aldus Van der Doef (2007), Friedrich en collega's (1991) en Kaeser en collega's (2000).

2.3 Individuele risico- en beschermingsfactoren van grensoverschrijdend seksueel gedrag en ervaring en mogelijke oorzaken van die factoren

In paragraaf 2.1 is weergegeven dat de school kinderen zo dienen te vormen dat ze verantwoord in de maatschappij kunnen participeren. Dat geldt ook ten aanzien van seksualiteit. Daarnaast blijkt uit diezelfde paragraaf dat er zorgen zijn over jongeren en volwassenen die te maken hebben met grensoverschrijdend seksueel gedrag en ervaring. Hoe zouden basisscholen kunnen bijdragen aan het reduceren van risicofactoren en het versterken van beschermingsfactoren ten aanzien van grensoverschrijdend seksueel gedrag en ervaring? Aangezien volgens Höing & Van Oosten (2009) alleen op de individuele factoren invloed uitgeoefend kan worden, zullen alleen die factoren in de

onderstaande paragrafen besproken worden. Individuele factoren zijn factoren die de persoon zelf aangaan en in een bepaalde mate beïnvloedbaar zijn, zoals denkwijzen en gedrag (Kuyper et al., 2009).

2.3.1 Individuele risicofactoren van grensoverschrijdend seksueel gedrag

Volgens Kuyper en collega's (2009), De Graaf en collega's (2005) en Höing en Van Oosten (2009) zijn er zes factoren die invloed hebben op het vertonen van grensoverschrijdend seksueel gedrag van jongeren en volwassenen.

Ten eerste blijkt uit onderzoek van Kuyper en collega's (2009) dat het hebben van meer seksuele ervaring, meerdere sekspartners en losse sekspartners vaker leidt tot het vertonen van grensoverschrijdend seksueel gedrag. Vervolgens blijken seksuele attitudes en motieven ook van invloed te zijn. Zo gaan jongeren, die seksueel geweld bagatelliseren en stereotype opvattingen van seksueel geweld hebben, vaker over de schreef dan jongeren die geen vooroordelen en stereotype opvattingen hebben. Een voorbeeld van stereotype opvatting is het bagatelliseren van de ernst en de impact van seksueel geweld (Kuyper et al., 2009). Ook jongeren die vrouwonvriendelijke of seksistische denkbeelden hebben, vertonen vaker grensoverschrijdend seksueel gedrag (Kuyper et al., 2009). Met seksistische denkbeelden worden stereotype uitlatingen over genderrollen, zoals mannen kunnen beter leiding geven dan vrouwen, bedoeld. In de vierde plaats is een ambigue communicatie een risicofactor. Een voorbeeld van ambigue communicatie in deze context is (non)verbaal aangeven dat seks niet gewenst is, terwijl het wel gewenst is en vice versa (Kuyper et al., 2009). Volgens hen is het de vraag in hoeverre ambigue communicatie daadwerkelijk een rol speelt als risicofactor, omdat ambigue communicatie een spel kan zijn. Voorts plegen jongeren, die minder goed over seksuele onderwerpen kunnen praten, vaker grensoverschrijdend seksueel gedrag (Höing en Van Oosten, 2009). Ten slotte blijkt uit onderzoek van De Graaf en collega's (2005) dat jongeren met minder sociale vaardigheden, minder sociaal geïntegreerd en eenzamer zijn en moeilijk met intimiteit kunnen omgaan, grotere kans hebben om seksueel grensoverschrijdend gedrag te vertonen.

2.3.2 Individuele risicofactoren van grensoverschrijdende seksuele ervaring

De factoren meer seksuele ervaring, meerdere sekspartners en ambigue communicatie zijn niet alleen een risicofactor voor grensoverschrijdend seksueel gedrag, maar ook voor grensoverschrijdende seksuele ervaring. Daarnaast zijn jongeren met een lagere eigenwaarde vaker het slachtoffer van seksuele dwang, aldus Kuyper en collega's (2009). Tot slot blijkt uit onderzoek van Turner en collega's (2010) dat de mentale gezondheid (snel huilen, angst hebben en eenzaam zijn)

invloed heeft op het meemaken van grensoverschrijdend seksueel gedrag. Hoe lager de mentale gezondheid, hoe groter de kans is op het ervaren van grensoverschrijdend seksueel gedrag. Dat geldt vooral voor jongeren van 12 tot 14 jaar.

2.3.3 Individuele beschermingsfactor van grensoverschrijdende seksuele ervaring

De enige individuele beschermingsfactor die Kuyper en collega's (2009) in hun onderzoek noemen is seksuele assertiviteit. Jongeren die assertief genoeg zijn om ongewenste seks te weigeren, hebben minder kans om grensoverschrijdend seksueel contact mee te maken.

2.3.4 Mogelijke achterliggende redenen van de risico- en beschermingsfactoren

Om beter aan te kunnen geven hoe leerkrachten op de risico- en beschermingsfactoren in kunnen spelen is het belangrijk te beschrijven wat de achterliggende reden van de factoren zijn. Niet alle jongeren hebben bijvoorbeeld meerdere sekspartners of stereotype opvattingen ten aanzien van seksueel geweld.

Ten eerste kan uit onderzoek van De Graaf en collega's (2005, 2008) en Gijs, Laan en Both (2009) opgemaakt worden dat de reden van de meeste risico- en beschermingsfactoren: meer seksuele ervaring, meerdere sekspartners, losse sekspartners, vooroordelen en stereotype opvattingen van seksueel geweld, vrouwonvriendelijke of seksistische denkbeelden (stereotype opvattingen over genderrollen) en seksuele assertiviteit voor een groot deel aan de positieve of negatieve thuissituatie ligt. Een positief gezinsklimaat houdt in dat er een goede band tussen ouders en kind is en er op jonge leeftijd met kinderen gepraat wordt over seksualiteit en zaken aangaande RSV (voordat de seksuele carrière begint). Als daarmee vroeg begonnen wordt, zijn er minder schaamtegevoelens aanwezig die het praten over seksualiteit bemoeilijken. Het gevolg van praten over seksualiteit en zaken aangaande RSV is dat kinderen een kleinere kans hebben om schaamte, angst, onzekerheid en verwrongen en seksestereotype beelden te ontwikkelen. Hierdoor is de kans dat ze seksueel ongezond gedrag gaan vertonen ook kleiner (Bay-Cheng, 2003; Ellis & Grey, 2004; Kuyper et al., 2009; RNG, 2010). Een negatief gezinsklimaat houdt in dat ouders een permissieve en controversiële attitude ten aanzien van seksueel geweld en genderrolverdeling hebben, gewelddadig gedrag vertonen, kinderen seksueel misbruiken en weinig of niet of te laat over seksualiteit praten. Hoe negatiever het gezinsklimaat, hoe groter de kans is dat een jongere ervaring heeft of te maken krijgt met grensoverschrijdend seksueel gedrag, het oplopen van een SOA of ongewenste zwangerschap (Bakker et al., 2009; De Graaf et al., 2005, 2008; Johnson, Wadsworth, Wellings & Field, 1994; Kaestle, Halpern, Miller & Ford, 2005)

Voorts kan de reden dat jongeren de impact van seksueel geweld bagatalliseren, verband houden met een lager empathisch vermogen van de betreffende jongere, aldus De Graaf en collega's (2005).

Een andere risicofactor is 'minder goed over seksualiteit kunnen communiceren'. Door Kuyper en collega's (2009) wordt geen reden weergegeven, maar zoals in de eerste alinea aangegeven is, kan de oorzaak zijn dat thuis weinig of niet over seksualiteit gepraat wordt.

Jongeren die minder goed met intimiteit om kunnen gaan lopen ook een hoger risico om seksueel grensoverschrijdend gedrag te plegen. De oorzaak daarvan is dat ze eenzamer, minder sociaal geïntegreerd en minder sociaal vaardig zijn (Kuyper et al., 2009).

Ten aanzien van de seksuele eigenwaarde en assertiviteit geven Kuyper en collega's (2009) geen oorzaak aan. Het kan zijn dat er een samenhang zijn met de algemene eigenwaarde en het zelfbeeld van een jongere.

Vervolgens is de mentale gezondheid een risicofactor van het ervaren van seksueel grensoverschrijdend gedrag. Wat de achterliggende reden van de mentale gezondheid is, wordt door de onderzoekers niet vermeld. Een van de kenmerken van de mentale gezondheid is eenzaam zijn (Turner et al., 2010). Het zou kunnen zijn dat het bezitten van weinig sociale vaardigheden (mede) de oorzaak van eenzaamheid is.

Ten slotte dient opgemerkt te worden dat grensoverschrijdend seksueel gedrag niet altijd door middel van interventies in het basisonderwijs voorkomen kan worden. Grensoverschrijdend seksueel gedrag kan mede veroorzaakt worden door de ontwikkeling van de hersenstructuur van adolescenten. Volgens Crone (2010) en Swaab (2011) is de prefrontale cortex nog niet volgroeit, waardoor adolescenten in meer of mindere mate risicovol gedrag kunnen vertonen, zoals vrijen zonder condoom of agressief gedrag ten aanzien van seksualiteit waaruit grensoverschrijdend seksueel gedrag kan voortvloeien.

2.4 Kenmerken van effectieve preventie onderwijsinterventies ten aanzien van seksueel misbruik en grensoverschrijdend seksueel gedrag en ervaring

Om kinderen te begeleiden in het ontwikkelen van gezond seksueel gedrag is het niet alleen belangrijk dat de leerkracht weet welke onderwerpen belangrijk zijn om aan bod te laten komen, maar ook wat kenmerken van effectieve onderwijsinterventies zijn. Daarom is gezocht naar literatuur waarin kenmerken van effectieve onderwijsinterventies genoemd worden. Een onderwijsinterventie is in deze opzet een verzamelaar van methodes, trainingen, cursussen en programma's.

Door Kirby en collega's (1994) is een groot onderzoek gedaan naar effectiviteit van interventies die in de Verenigde Staten op scholen gebruikt worden. Zij hebben een review uitgevoerd van 33 evaluaties. Ze constateerden dat er zeven punten zijn waaraan effectieve interventies voldoen. Ten eerste ligt de focus van effectieve interventies op een klein aantal onderwerpen waarvoor concrete gedragsdoelen opgesteld zijn. Daarnaast zijn effectieve interventies theoretisch onderbouwd. Voorbeelden van theorieën zijn: sociale leertheorieën die ingaan op sociale beïnvloeding, veranderen van individuele waarden, veranderen van groepsnormen en versterken van sociale vaardigheden. Het derde punt dat in de conclusie wordt genoemd is dat effectieve interventies basale en accurate informatie over de risico's van (on)beschermd geslachtsgemeenschap bevatten. Die informatie werd overgedragen door middel van actieve instructie, zoals kleine groepsdiscussies, games, stimulaties, brainstorming en rollenspel. Daarnaast werd de informatie zo persoonlijk mogelijk gebracht (bijvoorbeeld door peerinstructie), waardoor leerlingen de informatie sneller overnamen. Verder focussen effectieve interventies op het versterken van specifieke waarden en normen, zoals uitstellen van geslachtsgemeenschap, vermijden van onbeschermd gemeenschap en vermijden van risicovolle partners. Die waarden en normen dienen aan te sluiten bij de doelgroep. Ten zesde dient de inhoud van de interventies aan te sluiten te bij de relationele en seksuele ervaring van een jongere. Als een jongere bijvoorbeeld al geslachtsgemeenschap gehad heeft, heeft het geen effect om tijdens de les in te gaan op onthouding. Tot slot besteden alle effectieve interventies tijd aan oefenen met communicatieve vaardigheden en weigeren van ongewenst gedrag.

Er zijn nog meer onderzoekers die onderzoek hebben gedaan naar effectieve kenmerken van onderwijsinterventies. Zo vermelden Höing en Van Oosten (2009) ook dat het gebruik van theoretische modellen in een methode effectief is. Een andere bevinding van hen is dat interventies effectiever zijn als ze uit tenminste vier lessen bestaan. Zodoende kan de kennis en vaardigheden beter beklijven. Daarnaast is de spreiding tussen en herhaling van de sessies is belangrijk. Vooral voor jonge kinderen die uit een lager sociaal economisch milieu komen. Hun inprentingsvermogen is namelijk minder goed. Höing en Van Oosten (2009) beschrijven ook dat interventies effectiever zijn wanneer er video en/of theater in de methode verwerkt is. Door middel daarvan kunnen voorbeeldsituaties getoond worden. En interventies, die gebruik maken van actief oefenen door middel van rollenspel, blijken nog effectiever te zijn. Dit geldt zowel voor kinderen als voor jongeren. En tot slot draagt oefenen met gedrag ook bij aan de effectiviteit van de lessen. Ook uit onderzoek van Kirby, Laris & Rolleri (2006) blijkt dat concrete lesdoelen en actieve didactische werkvormen de effectiviteit van de interventie verhoogt.

Er zijn meer onderzoeken die beschrijven dat actieve didactische interventies effectief zijn. Zo blijkt uit een studie van Wolfe, MacPherson, Blount en Wolfe (1986) onder kinderen van negen tot

twaalf jaar, dat rollenspel in combinatie met discussie leidt tot meer kennis over seksueel misbruik. Daarnaast schijnt dat kinderen door middel van multiple presentatie programma's kennis verwerven ten aanzien van seksueel misbruik (Ratto & Bogat, 1990). In multiple presentatie programma's worden actieve technieken, zoals rollenspel, gecombineerd met passieve technieken, zoals het bekijken van een film. Hierbij dient gezegd te worden dat interventies die alleen gericht zijn op het verwerven van kennis, geen gedragsverandering teweeg brengen, aldus Schaalma, Abraham, Gillmore en Kok (2004). Tot slot rapporteren ook Ratto en Bogat (1990) dat er een aantal onderzoeken zijn die positieve resultaten van gedragsverandering van kinderen van drie tot vijf jaar lieten zien. Kinderen gingen bijvoorbeeld, na een interventie door middel van een rollenspel, minder in op verleidingen van een acteur.

Ten aanzien van de theorie in deze paragraaf zijn er een drietal discussiepunten. Ten eerste dient bij het onderzoek van Kirby en collega's (1994) vermeldt te worden dat veel interventies die door hen geëvalueerd zijn, gedateerd zijn. Daarnaast zijn veel geëvalueerde interventies gericht op jongeren en op het voorkomen van tiener- en ongewenste zwangerschappen, SOA en Aids, en niet op kinderen en andere onderwerpen aangaande RSV, zoals respect voor de seksuele waarden en normen van de ander. Hoewel andere onderzoekers verschillende effectieve kenmerken van interventies, die Kirby en collega's (1994) noemen, onderschrijven, kan afgevraagd worden of die kenmerken op kinderen in het huidige basisonderwijs toepasbaar zijn. Ten slotte kan, ondanks het feit dat verschillende onderzoeken elkaar ondersteunen, afgevraagd worden of kenmerken van effectieve interventies overgenomen kunnen worden in een curriculum. Höing en Van Oosten (2009) en Wolfe en collega's (1986) merken namelijk op dat veel onderzoeken naar effectiviteit van interventies niet voldoende betrouwbaar en valide uitgevoerd zijn en dat de langetermijn effecten van de meeste interventies niet bekend zijn.

2.5 Welke kennis en vaardigheden leerkrachten dienen te bezitten en voor welke kennis en vaardigheden aandacht dient te zijn op Pabo's

In de voorgaande paragrafen is beschreven wat (ab)normaal seksueel getint gedrag inhoudt, wat de oorzaken van grensoverschrijdend seksueel gedrag en ervaring zijn en wat kenmerken van effectieve interventies kunnen zijn. Op grond daarvan wordt in deze paragraaf beschreven welke kennis en vaardigheden leerkrachten dienen te bezitten en dus voor welke kennis en vaardigheden er aandacht dient te zijn in het curriculum van Pabo's.

2.5.1 relationele en seksuele ontwikkeling en seksueel getint gedrag van kinderen

Aangezien de leerkracht zorg dient te dragen voor het welbevinden van kinderen, dienen ze te weten welk seksueel getint gedrag (ab)normaal is, zodat seksueel misbruik zo vroeg mogelijk gesignaleerd kan worden en de leerkracht op de juiste wijze reageert als een kind seksueel getint gedrag vertoont. Als er vermoeden is van misbruik, dient een leerkracht te weten welke stappen ondernomen dienen te worden om seksueel misbruik aan te kaarten. Daarnaast dient een leerkracht een goede band op te kunnen bouwen met de kinderen afzonderlijk, omdat de leerkracht de enige volwassene is waar een kind met problemen naar toe kan. Ten slotte dient een leerkracht een veilige omgeving te kunnen creëren om RSV te kunnen geven of seksueel getinte onderwerpen aan te kunnen kaarten.

2.5.2 Individuele risico- en beschermingsfactoren van grensoverschrijdend seksueel gedrag en ervaring

In paragraaf 2.4 zijn een aantal individuele risico- en beschermingsfactoren van grensoverschrijdend seksueel gedrag en ervaring en (mogelijke) oorzaken van die factoren genoemd. Er bleek dat vooral de thuissituatie bijdraagt aan de mate waarin jongeren risico- en beschermingsfactoren bezitten. Aangezien het belangrijk is dat scholen aandacht aan RSV schenken (zie paragraaf 2.1), is het de vraag wat een leerkracht kan doen om kinderen voor te bereiden op het verantwoord participeren in de maatschappij ten aanzien van seksualiteit.

Ten eerste dient RSV gericht te zijn op het aangaan van een stabiele en vaste relatie en het vermijden van meerdere en losse sekspartners. Wellicht heeft de leerkracht invloed als er in de lessen nadruk gelegd wordt op de norm trouw zijn aan je partner en uitlegt wat de gevaren zijn als iemand veel losse sekspartners heeft. Gezien de relationele en seksuele ontwikkeling van kinderen hebben die aanbeveling alleen invloed als kinderen begrijpen wat geslachtsgemeenschap en de daarbij behorende gevoelens (opwindend, lust, liefde) inhoudt. Hoewel het begrip 'trouw zijn aan' een abstract woord is, kan dit op jongere leeftijd worden uitgelegd, door bijvoorbeeld het begrip in te bedden in de vriendschappelijke context.

Daarnaast dient de leerkracht op te passen voor stereotype uitlatingen over genderrollen en het spelen van rollen van het andere geslacht toe te laten of aan te moedigen. Het is de vraag waar de grens ligt, want er zijn taken en beroepen waarvoor de man of de vrouw meer geschikt is. In dat geval is het belangrijk om uit te leggen waarom een man of een vrouw die taken beter uit kan oefenen.

Ten derde dient een leerkracht seksueel geweld en grensoverschrijdend seksueel getint gedrag tussen kinderen onderling aan de orde te stellen. Het lijkt een open deur, maar het is de vraag

of dat voor kinderen, die opgroeien in een gewelddadige omgeving of die opgaan in hun seksueel getint spel, waarbij ze bijvoorbeeld iets in de anus of vagina te stoppen, ook geldt.

Verder dienen kinderen te leren communiceren over seksualiteit. Daarbij is het belangrijk dat de leerkracht zo jong mogelijk, al in groep 1 begint met praten over seksueel getinte thema's en gesprekken ten aanzien van seksualiteit niet uit de weg gaat. Drie voorwaarden om kinderen over seksualiteit te leren communiceren zijn: zelf durven praten over seksualiteit, een goede band op kunnen bouwen met de klas en een positief klassenklimaat te kunnen realiseren. Om ambigue communicatie te vermijden is het verstandig dat de leerkracht tijdens RVS uitlegt wat duidelijke communicatie is en het belang van eenduidige en duidelijke communicatie benadrukt. Duidelijke communicatie in deze context is concreet aangeven wat je grenzen zijn.

Ten vijfde dient de leerkracht aandacht te schenken aan sociale vaardigheden. Die vaardigheden dienen gerelateerd te zijn aan contact leggen met iemand anders, zodat er meer sociale integratie plaatsvindt en het kind minder eenzaam is. Wellicht leert het op die wijze om te gaan met intimiteit. Onder sociale vaardigheden valt ook respect hebben voor grenzen van anderen. Daarbij is het belangrijk dat kinderen zich leren inleven in een ander.

Ten slotte dient een leerkracht aandacht te besteden aan de weerbaarheid, zelfvertrouwen en assertiviteit van kinderen. Dat houdt in dat kinderen geleerd worden om grenzen te durven stellen en die gestelde grenzen kunnen aangeven.

2.5.3 Effectieve preventie interventies. Didactische aandachtspunten voor de leerkracht.

Het is niet alleen belangrijk dat aan kinderen informatie overgedragen wordt, maar ook hoe dat gebeurt. Daarom is gekeken naar kenmerken van effectieve interventies. Welke didactiek kan een leerkracht gebruiken om kinderen te vormen in hun relationele en seksuele ontwikkeling?

Ten eerste dient, volgens Höing en Van Oosten (2009) en Kuyper en collega's (2009) een lessenserie RSV uit tenminste vier lessen te bestaan en in lessen dienen concrete en specifieke doelen opgesteld te zijn. De inhoud van de lessen dient onderbouwd te zijn. Daarnaast dient in de lessen alleen basale informatie naar voren te komen. De leerkracht dient in te kunnen schatten hoeveel en welke informatie in de lessen verwerkt kan worden. Voor jonge kinderen dient de inhoud van de lessen vaak herhaald te worden.

Ten tweede dienen kinderen zich kunnen identificeren met diegene die de informatie overdraagt, bijvoorbeeld middels peereducatie (Kirby et al., 1994). Vormen van peereducatie zijn vragen van klasgenoten beantwoorden en uitleg geven aan klasgenoten. Wolfe en collega's (1986) geven in hun artikel een voorbeeld van identificatie met degene die de informatie overdraagt. Doordat de acteurs in het rollenspel zich aanpassen aan de leeftijd en ontwikkeling van de kinderen,

kunnen kinderen zich beter identificeren met de spelers in het rollenspel. Dus door middel van peereducatie en de informatieoverdracht aan te laten sluiten bij het kind, kan de leerkracht er voor zorgen dat kinderen zich gaan identificeren met de informatie.

Verder dienen leerkrachten waarden en normen, die ze willen overdragen, te benadrukken en te herhalen. Die waarden en normen moeten aansluiten bij de leeftijd en de ontwikkeling van het kind. Daarom is het belangrijk dat leerkrachten kennis hebben van de relationele en relationele en seksuele ontwikkeling en de relationele en seksuele vorming op die ontwikkeling kunnen laten aansluiten.

Ten vierde is het actief oefenen met communicatieve vaardigheden, zoals weigeren van ongewenst gedrag, belangrijk. Een leerkracht dient een oefensituatie voor te kunnen bereiden en uit te kunnen voeren.

Ten slotte dienen leerkrachten kinderen voorbeelden aan te reiken door middel van video en/of theater. En weerbaarheid kan het best met behulp van rollenspellen geoefend worden. De leerkracht dient kennis te hebben van hoe een video, theater of rollenspel ingezet kan worden om kinderen weerbaarder te maken voor grensoverschrijdend seksueel gedrag en ervaring.

Tabel 2. *Wat leerkrachten dienen te weten en te kunnen (en wat dus op een Pabo aangereikt dient te worden)*

Kennis	Vaardigheden
Kennis van het normale verloop van de seksuele ontwikkeling van kinderen.	Bij verdenking van seksueel misbruik kan de leerkracht adequate stappen ondernemen om het kind te helpen.
Kennis van (ab)normaal seksueel getint gedrag van kinderen.	Kan adequaat reageren op seksueel getint gedrag.
Kennis van individuele risico- en beschermingsfactoren ten aanzien van grensoverschrijdend seksueel gedrag en ervaring en weet welke onderwerpen in de klas bespreekbaar gemaakt dienen te worden.	Kan maatregelen nemen om het zelfvertrouwen, empathisch vermogen en assertiviteit (weerbaarheid) van kinderen te versterken.
Kennis van kenmerken van effectieve interventies ten aanzien van RSV.	Kan video en theater inzetten. Rollenspel en discussie kunnen begeleiden en sturen in de richting

die de leerkracht wenst.

Kan concrete lesdoelen opstellen ten aanzien van RSV.

Kan inschatten hoeveel informatie overgedragen dient te worden.

Kan de inhoud van de lessen afstemmen op de leeftijd en de ontwikkeling van de kinderen.

Kan een (deel van) RSV zo inrichten dat kinderen zich kunnen identificeren met de informatie wat overgedragen wordt.

Kan bepalen welke waarden en normen de leerkracht belangrijk vindt, kan ze aan laten sluiten bij de leeftijd en ontwikkeling van de kinderen.

Beseft welke invloed normen en waarden kunnen hebben die de leerkracht uitstraalt (genderrollen).

Kan voor kinderen een veilige omgeving creëren.

Kan met de groep en met elk kind afzonderlijk een goede band opbouwen.

3. Methode

3.1 Design

Dit onderzoek is uitgevoerd als een kwalitatief beschrijvend onderzoek. Er is namelijk niet gezocht naar een verklaring of samenhang tussen twee of meer variabelen, maar er is een overzicht gegeven van hoe de werkelijkheid is (Boeije, 2008; Boeije, 't Hart & Hox, 2009; Van der Voordt & Lans, 1999). De data is met behulp van halfgestructureerde interviews verzameld. Dat houdt in dat er een aantal

open vragen opgesteld zijn die in een interview beantwoord zijn. In paragraaf 3.3 zal daarop dieper ingegaan worden.

3.2 Respondenten

Het was aanvankelijk de bedoeling dat op vier protestants-christelijke en vier openbare Pabo's twee docenten, die het meest bij het onderwerp RSV betrokken zijn, geïnterviewd zouden worden. Aangezien op de meeste Pabo's maar één docent betrokken was bij de lessen RSV, zijn er meerdere Pabo's benaderd. Acht scholen gaven aan niet mee te willen werken. Zodoende zijn op dertien Pabo's vijftien docenten geïnterviewd.

Bij nader inzien waren niet alle interviews bruikbaar. Twee respondenten gaven aan dat ze nu geen RSV meer geven. Beiden vermeldde hoe ze in het verleden RSV hebben gegeven en wat de inhoud van die les(sen) was. Er is over gedacht om de data uit de interviews in de resultaten te verwerken. Maar aangezien het onderzoek gaat over wat Pabostudenten nu aan vorming meekrijgen, is besloten om de data niet mee te nemen in de resultaten. Uiteindelijk zijn voor dit onderzoek twaalf Pabo's en dertien respondenten betrokken. Zeven van de Pabo's zijn openbaar en vijf van de Pabo's zijn protestants-christelijk. Van de respondenten werken er zeven op een openbare Pabo en zes op een protestants-christelijke Pabo.

Naast de geïnterviewde respondenten zijn andere docenten aan de hogescholen, die te maken hebben met thema's rondom RSV, zoals lichaamscontact met bewegingsonderwijs, seksuele ontwikkeling bij het vak ontwikkelingspsychologie en morele kwesties ten aanzien van seksualiteit bij het vak religies, benaderd met de vraag in hoeverre zij te maken hebben met seksueel getinte onderwerpen in hun lessen. Van de tien benaderde docenten waren twee reacties bruikbaar. De thematiek van de andere reacties waren interessant, maar stonden toch te ver van het onderzoek af. Daarom is besloten om die data niet mee te nemen in het onderzoek.

De Pabo's zijn a-select getrokken door middel van randomisatie. Eerst zijn de Pabo's gescheiden in twee groepen: een groep met alleen openbare Pabo's en één met protestants-christelijke Pabo's. In beide groepen hebben alle Pabo's een nummer gekregen. Vervolgens is via de Random Integer Generator op random.org uit elke categorie vier nummers getrokken. De Pabo's die 'ingeloot' zijn, zijn eerst benaderd. De Pabo's die niet aan het onderzoek wensten mee te werken zijn uit de randomisatielijst verwijderd. Vervolgens heeft er opnieuw een loting plaatsgevonden op de wijze zoals hierboven beschreven is. De respondenten, die op ver gelegen Pabo's lesgeven, zoals Hogeschool Zeeland, Iselinge Hogeschool in Doetinchem, en Fontyns hogeschool in Nijmegen, zijn telefonisch geïnterviewd.

Alle geselecteerde Pabo's zijn telefonisch benaderd. Eerst is met de opleidingscoördinator, het secretariaat of de receptie van de Pabo overlegt of de onderzoeker met een of twee docenten, die de meeste informatie over dit onderwerp kunnen verstrekken, in contact kan worden gebracht om ze te interviewen. De docenten zijn, middels een e-mail of via de telefoon, gevraagd om hun medewerking te verlenen. Indien de docent mee wil werken, heeft diegene enkele dagen voor het interview, via e-mail, een lijst met de definities van de begrippen: seksualiteit, seksuele vorming, seksueel getint gedrag en seksuele activiteit (zie bijlage 4). Dit is gedaan, omdat in de (wetenschappelijke) literatuur de eerder genoemde begrippen niet altijd eenduidig gebruikt worden. Daardoor kan het zijn dat de respondent en de onderzoeker een andere invulling geven aan de begrippen. In dat geval wordt afbreuk gedaan aan de validiteit van het onderzoek. Validiteit van een onderzoek houdt in dat gemeten wordt wat gemeten moet worden (Baarda, 2009). Als de respondent en de onderzoeker beiden verschillende betekenissen aan begrippen geven, kan het zijn dat de onderzoeker de data verkeerd interpreteert, waardoor de kans bestaat dat er andere data verkregen wordt dan gewenst is. De respondenten hebben de vragenlijst van tevoren niet ingezien. De interviews, die mondeling afgenomen zijn, zijn op de Pabo's gehouden. De onderzoeksruimten verschillen, maar er is geprobeerd om de condities zo veel mogelijk gelijk te houden. Ook de telefonisch afgenomen interviews zijn in een zo rustig mogelijke ruimte afgenomen.

Twee van de dertien geïnterviewde respondenten hadden voordat het interview afgenomen werd nog geen RSV gegeven. Aangezien ze duidelijk over nagedacht hadden wat er gegeven zou gaan worden en er een curriculum aanwezig was, is de data van die docenten op dezelfde wijze verwerkt als de data van andere Pabo's.

3.3 Instrumenten

Voor het verkrijgen van de data is gebruik gemaakt van een halfgestructureerd interview. Er zijn zes redenen waarom voor een (halfgestructureerd) interview gekozen is.

In de eerste plaats is er weinig onderzoek gedaan naar hoe lessen relationele en seksuele vorming op Pabo's vorm gegeven wordt en welke onderwerpen er in de lessen naar voren komen. Daarom heeft de onderzoeker te weinig voorkennis om een gestructureerde vragenlijst te maken. Anderzijds is het doel van het onderzoek zo duidelijk dat de onderzoeker weet welke vragen in het interview gesteld kunnen worden. Daarom is een ongestructureerde vragenlijst ook niet van toepassing.

Ten tweede is dit onderzoek deels gericht op waarom een curriculum of de lessen op een bepaalde wijze vormgegeven worden. Naar verwachting zijn daarin verschillen tussen Pabo's te vinden. Daarom kan het zijn dat vragen aan het curriculum en de inhoud van de lessen van de Pabo

aangepast dienen te worden. Een halfgestructureerd interview leent zich daar beter voor dan een gestructureerd interview.

Verder is de onderzoeker op zoek naar de reden achter het curriculum en de inhoud van de lessen. De beste manier om dat te onderzoeken is middels het stellen van open vragen. Met behulp van een interview worden open vragen vaak beter beantwoord dan door middel van een vragenlijst die een respondent zelf in dient te vullen.

Ten vierde biedt een halfgestructureerd interview meer betrouwbaarheid dan een ongestructureerd interview, omdat de vragen min of meer vast liggen. Daarnaast is een halfgestructureerde vragenlijst flexibeler dan een gestructureerd interview, omdat er ruimte is om de volgorde van de vragen te veranderen. Omdat de volgorde van vragen invloed kan uitoefenen op de antwoorden van respondenten, dient de onderzoeker hier voorzichtig mee om te gaan.

Vervolgens biedt een halfgestructureerd interview, in tegenstelling tot een gestructureerd interview, voldoende gelegenheid om vragen en begrippen te verduidelijken, wat ook de betrouwbaarheid van het interview ten goede komt.

Ten slotte kan, tijdens het afnemen van een halfgestructureerd interview, ter plekke ingesprongen worden op wat relevant is voor het onderzoek. Zeker als er weinig voorkennis is, is dit belangrijk voor de validiteit van het onderzoek. Anderzijds bestaat het risico dat de onderzoeker zich laat meeslepen door onderwerpen die interessant zijn, maar niet relevant zijn voor het onderzoek an sich. Daar dient de onderzoeker zich van bewust te zijn (Baarda, 2006; Boeijs, 2005; Emans, 2002; Reaves, 1992; Saunders, Lewis & Thornhill, 2004; Walliman, 2006; Zwiep 2008).

De topics in het interview zijn ontleent aan de inhoud van tabel 2, het onderzoek van Peerdeman en Verweijck (2009) en wat redelijkerwijs uit de interviews verwacht kan worden. De vragenlijst is te vinden in bijlage 1. Baarda (2005) geeft aan rekening te houden met emotioneel makkelijk en moeilijk te beantwoorden vragen. Hij raadt aan om het gesprek te starten met een makkelijke vraag en daarna snel tot de kern (in dit onderzoek de emotioneel moeilijkere vragen) te komen. Bij het opstellen van de vragenlijst is daar rekening mee gehouden. Eerst is gevraagd naar de omvang van de lessen over relaties en seksualiteit, binnen welke module/vak de lessen vallen en welke collegevorm (bijvoorbeeld hoor-, werk- college of gastlessen). Vervolgens is gevraagd naar de doelen, de inhoud van de lessen en wat de reden is om de lessen die doelen en die inhoud te geven. De meeste interviews zijn opgenomen met behulp van een geluidsrecorder. Ten eerste komt dat de kwaliteit van de data ten goede. Ten tweede kan de onderzoeker zich beter concentreren op het gesprek. Verder kunnen de gegevens niet vervormd worden door wat de onderzoeker noteert. Tot slot kunnen getranscribeerde teksten eenvoudig ingelezen worden in het kwalitatieve dataverwerkingsprogramma Multiple Episode Protocol Analysis (MEPA) (Boeijs, 2008; Emans, 2002).

De onderzoeker heeft tijdens het interviewen aantekeningen gemaakt om de lijn van het onderzoek vast te houden.

Niet alle interviews zijn opgenomen. Zo konden de interviews die telefonisch afgenomen zijn, niet opgenomen worden. Verder hadden twee respondenten bezwaar tegen een opname. Ten slotte werkte bij een andere respondent de opnameapparatuur niet. Tijdens het interviewen van de respondenten waarbij het interview niet opgenomen is, zijn aantekeningen gemaakt. Van die aantekeningen is een verslag gemaakt. Dat is aan de respondenten voorgelegd en er is aan hen gevraagd of de door hen verstrekte informatie juist weergegeven is. Dat waarborgt de betrouwbaarheid en validiteit (Emans, 2002; Saunders, Lewis & Thornhill, 2005).

Om zoveel mogelijk vertrouwd te raken met de topiclijst en om overeenstemming te krijgen in de interviewstijl adviseert Baarda (2006) om proefinterviews te houden. Omdat daarvoor niet genoeg respondenten beschikbaar waren en niet voldoende tijd voor beschikbaar was, zijn de eerste drie afgenomen interviews zo snel mogelijk, in ieder geval voor de andere interviews, getranscribeerd, gecodeerd en geanalyseerd. Een bijkomend voordeel is dat eventuele fouten, zoals suggestieve vragen of onjuist doorvragen, opgespoord en tijdens een volgend interview verbeterd kunnen worden. Daarnaast kan gecontroleerd worden of de vragenlijst compleet is, of er voldoende data verkregen is en of de verkregen data de juiste data is. Naar aanleiding van het coderen en analyseren zijn een aantal wijzigingen doorgevoerd. Ten eerste werd tijdens het analyseren van de interviews duidelijk dat de onderzoeker veel tijd kwijt was met zaken die al in het curriculum staan. Toen is besloten om informatie dat in het curriculum staat van te voren beter te analyseren en daarop niet terug te komen tijdens het interview. Zodoende was er meer tijd om dieper op de vragen in te gaan. Het kwam na het analyseren van de eerder drie interviews twee maal voor dat een respondent geen informatie toegestuurd had. Tijdens die interviews zijn de vragen over de context van de lessen zo snel mogelijk afgehandeld, waardoor meer tijd was voor het 'waarom' deel van het onderzoek. Bovendien is de instructie iets aangepast. Zo is in de instructie toegevoegd waarom bepaalde vragen toch gesteld worden, ondanks dat tijdens het interview de vraag ten dele beantwoord is. Daarnaast is in de inleiding aangegeven dat tijdens het interview aantekeningen gemaakt zullen worden. De onderzoeker bemerkte dat tijdens het maken van aantekeningen de lijn van het interview nagegaan kan worden en dat de onderzoeker na kan gaan of een onderwerp al aan bod gekomen is. Ten slotte is de onderzoeker meer gaan letten op de structuur van het onderzoek. Tijdens het eerste interview werd af en toe van het onderwerp afgedwaald. Daarom is tijdens de andere interviews is meer gelet op de structuur van het interview. Zoals eerder aangegeven, is een aantal dagen voor het interview een begrippenkader naar de respondenten verzonden. De meeste respondenten hadden het begrippenkader doorgenomen voordat het interview begon. Drie respondenten hadden het kader nog niet doorgenomen en hebben dat in het begin van het interview

gedaan. Twee respondenten hebben het kader ook niet doorgenomen en hebben dat aan het begin van het interview en tijdens het interview niet gedaan.

De data, verkregen uit de interviews, is getranscribeerd en daarna gecodeerd. Dat laatste is gedaan via MEPA. Op basis van onderzoek van Kirby (1994) en Peerdeman en Verwyck (2009) en de inhoud van de interviews is een lijst met codes opgesteld. De inhoud van de curricula en methodes en interviews zijn in een matrix verwerkt. De matrix is opgesteld op basis van de topics in de vragenlijst (zie bijlage 2) en op basis van wat uit de interviews naar voren kwam. Er is eerst onderscheid gemaakt tussen categorieën die voortkwamen uit het interviews en uit het curriculum. Al snel bleek dat er dubbele categorieën ontstonden waardoor de matrix te groot en te onoverzichtelijk werd. Na het herstructureren en het invullen van de matrix bleek dat er zoveel data was, dat verschillende categorieën, die qua inhoud voor het grootste gedeelte overeenkwamen, samengevoegd zijn. Een voorbeeld daarvan is de samenvoeging van de categorieën 'begrippen lessen' en 'thema's lessen'. Die twee categorieën zijn opgegaan in de categorie 'onderwerpen'. De wijziging die toen volgde, betrof het verminderen van het aantal bladzijden en het compacter weergeven van de data om de leesbaarheid te vergroten. Zo zijn verschillende categorieën in de kolom 'context lessen' geplaatst. De rest van de pagina is opgevuld met kolommen waarin weinig tekst staat. De kolommen die meer tekst bevatten, zoals 'onderwerpen', bestrijken een hele bladzijde. De laatste wijziging betrof het kernachtiger beschrijven en het samenvatten van de inhoud van de matrix, omdat andere de inhoud te veel en te onoverzichtelijk was. Om recht te doen aan de inhoud van de interviews en ter lering voor Pabo's is versie 1 als bijlage, maar in een andere PDF-bestand aan dit onderzoek toegevoegd. Versie 2 is in dit onderzoek als hoofdstuk 4 opgenomen.

3.2.1 Aandachtspunten voor de onderzoeker tijdens het afnemen van een interview

Interviewen kent een aantal nadelen, die de validiteit en betrouwbaarheid van het onderzoek negatief kunnen beïnvloeden. Hieronder volgen een aantal aandachtspunten waarmee de onderzoeker rekening heeft gehouden tijdens het uitvoeren van het onderzoek.

Ten eerste dient continu gezocht te worden naar de balans tussen formeel en informeel. Enerzijds dient het interview zo formeel ofwel zo gestandaardiseerd mogelijk te verlopen, wat de betrouwbaarheid ten goede komt. Anderzijds dient er ook aandacht geschonken te worden aan de relatie met de persoon door je als onderzoeker wat informeel op te stellen, waardoor de respondent waarschijnlijk sneller bereid zal zijn om op de open vragen in te gaan (Boeije, 2005; Zwiep, 2008).

Vervolgens bestaat de kans op sociaal wenselijke antwoorden. Wanneer Pabo's weinig aan RSV doen is die kans groter dan bij Pabo's die wel veel aan RSV doen. Daar dient de onderzoeker bedacht op te zijn.

Ten derde weet de onderzoeker niet of de respondent helemaal uitgepraat is. Het kan zijn dat de respondent zonder opzet punten niet aan bod laat komen. Er zijn een aantal manieren om de respondent meer te laten zeggen, zoals stiltes laten vallen en vragen of de respondent nog meer kan noemen.

Daarnaast dient de onderzoeker zich er van bewust te zijn dat er geen juist antwoord is, zeker niet dat antwoord wat de onderzoeker denkt het is. De onderzoeker dient zo onbevooroordeeld en open mogelijk te zijn. Dat zal niet altijd voorkomen kunnen worden, maar daar dient wel naar gestreefd te worden.

Ten slotte is er sprake van een respondent en interviewer bias. Een bias is een verzamelterm voor verschillende vormen van systematische fouten (Saunders, Lewis & Thornhill, 2005). Respondenten kunnen beïnvloed worden door de onderzoeker of door bepaalde gebeurtenissen die (kort) voor het onderzoek hebben plaatsgevonden. De respondent bias kan voortkomen uit de wijze van doorvragen, de toon waarop de vraag gesteld wordt, de gesteldheid van de onderzoeker en het non-verbale gedrag van de onderzoeker. Hoewel dit niet altijd te voorkomen is, dient de onderzoeker zich hiervan bewust te zijn en op te letten tijdens het interview (Boeije, 2005; Emans, 2002; Saunders, et al., 2005).

3.4 Analyse

In deze studie zijn een aantal docenten op Pabo's geïnterviewd en de uitkomsten daarvan zijn met elkaar vergeleken. Daarom is de data verwerkt met behulp van de cross-case analysis, zoals Miles en Huberman (1994) dat beschrijven. Die wijze van analyseren leent zich namelijk goed voor het reduceren van veel data, dat verkregen is uit een case (in dit geval een docent aan een Pabo) te structureren, te ordenen en te vergelijken. De analyse van de interviews is als volgt verlopen. Eerst zijn alle interviews, die met de geluidsrecorder opgenomen zijn, uitgeschreven en met behulp van MEPA geanalyseerd. Voor het analyseren zijn de codes, zoals ze in de matrix staan weergegeven, gebruikt. De reden dat MEPA gebruikt is, is dat de interviews in delen kunnen worden 'geknipt' en dat er eenvoudig een code aan verbonden kan worden. Als de interviews gecodeerd zijn, kan elk stukje tekst, dat bij een bepaalde code hoort, bij dezelfde code in de matrix geplaatst worden. Vervolgens is, op grond van wat in een curriculum en methode staat (zoals doelen en lesinhoud), een aparte matrix gemaakt. Daarna zijn de curricula en methodes handmatig gecodeerd. Evenals bij de interviews is elk stukje tekst, dat bij een bepaalde code hoort, bij dezelfde code in de matrix geplaatst. Om de leesbaarheid van de matrix te vergroten is de gecodeerde inhoud van de curricula en methodes, waar nodig was, bij de inhoud van de interviews gevoegd. Ten slotte is in hoofdstuk 5

de opvallendste resultaten uitgelicht, beschreven en besproken. In de discussie zijn kritische kanttekening bij de uitvoering van het onderzoek geplaatst.

4. Resultaten

In dit hoofdstuk zullen de onderzoeksresultaten gepresenteerd worden. Zoals in hoofdstuk 3 beschreven staat zijn de interviews eerst verwerkt in MEPA. In tabel 3 is daarvan een voorbeeld te zien. De uitwerking van de verkregen data is te vinden in tabel 4.

Tabel 3. *Uitwerking coderen*

Deel interview	Code
“Ze moeten een boek lezen hiernaast.”	Verplichte literatuur (VL)
“Het zijn ook grote doelen; dat zeg ik er ook altijd gelijk even bij.”	Didactiek/werkwijze (DW)
“Pabostudenten van het derde jaar doen deze module.”	Welk leerjaar (WL)
“Het zijn vijf lessen.”	Hoeveelheid lessen (HL)
“Ik heb meestal in een les elke keer een tafel klaar staan met allerlei leesmaterialen erop, zoals boeken, prentenboeken, artikelen, tijdschriften met als onderwerp masturbatie of zo.”	Aanbevolen literatuur/organisatie (ALO)
“Ik denk dat 10 jaar geleden, toen een collegadocent dit geschreven heeft het belangrijk vond dat ook in het christelijk onderwijs dit soort dingen bespreekbaar werden.”	Reden lessen (RL)

Tabel 4. Matrix met daarin de onderzoeksresultaten

Nummer school	Context lessen Hoeveelste jaar Collegevorm Aantal lessen en duur van de lessen Lessen vallen onder de module/vak/domein Titel van module/les(sen)	Opdrachten	Basisliteratuur die studenten dienen te bestuderen	Lesmaterialen (ondersteunend materiaal voor de student, ja/nee)	Extra tijd/extra lesstof
1	-2 ^e jaar -Interactief college -Lezing bij vak ontwikkelingspsychologie -3 lessen à 1,5 uur -Gezondheidskunde -Seksuele opvoeding	-Interview op stageschool hoe school met seksualiteit omgaat. Reden: bewust worden van seksualiteit op een basisschool.	-Gezond gedrag in de basisschool	-Kinderboeken ja -Ondersteunende materialen voor leerkracht (informatieve boeken, websites, etc.) ja	-Graag extra tijd
2	-3 ^e jaar -Hoorcollege/interactief -2 lessen à 1,5 uur -Pedagogische verantwoordelijkheid jonge - kind -Seksuele opvoeding en preventie van incest	-Mentor interviewen hoe school omgaat met seksuele opvoeding.	-Seksueel misbruik en hoe nu verder? -Criterium, VBSO en KLS	-Kinderboeken ja -Ondersteunende materialen voor leerkracht (informatieve boeken, websites, etc.) ja	-Tevreden met huidige lestijd Reden: er zijn veel thema's die op de Pabo behandeld moeten worden.
3	-2 ^e jaar -Hoorcollege/interactief -1 les à 1,5 uur -Gezond en redzaam -	-Navragen op stageschool of en zo ja, in welke groepen er les wordt gegeven in seksuele	-Gezond gedrag in de basisschool -Natuuronderwijs inzichtelijk	-Kinderboeken ja -Ondersteunende materialen	-Graag extra tijd Reden weinig tijd: er wordt op de Pabo relatief veel

	gedrag/gezondheidskunde -Seksuele en relationele ontwikkeling bij kinderen	vorming. -Les voorbereiden en bespreken met mentor. -Eventueel de les geven		voor leerkracht (informatieve boeken, websites, etc.) ja	aandacht aan taal en rekenen geschonken.
4	-3 ^e jaar -Interactief college -1 les à 1,5 uur -De biologie van de mens -Voortplanting en seksualiteit -2 ^e jaar (deeltijd) -3 ^e jaar (voltijd) -Interactief college -1 les à 1,5 uur -Pedagogiek Kindermishandeling -Kindermishandeling	Geen	-Natuuronderwijs inzichtelijk	-Kinderboeken ja -Ondersteunende materialen voor leerkracht (informatieve boeken, websites, etc.) ja	-Graag extra tijd Reden weinig tijd: relatief veel aandacht gaat naar taal en rekenen.
5	-3 ^e jaar -Interactief college -Gastcollege -6 lessen à 1,5 uur -De module staat op zichzelf -Beroepshouding en seksualiteit	-Reflectieverslag van de lessen RSV -Vragenlijstje over relaties invullen.	-Reader met aantal artikelen over o.a. seksualiteit en een langdurige relatie, homoseksualiteit en definitie en kenmerken van seksuele intimidatie	-Kinderboeken ja -Ondersteunende materialen voor leerkracht (informatieve boeken, websites, etc.) ja	-Tevreden met huidige lestijd
6	-2 ^e jaar -Interactief college -Werkcollege -Gastcollege	-Les RSV ontwerpen	-Natuuronderwijs inzichtelijk	-Kinderboeken Is in het interview niet naar voren gekomen	-Graag extra tijd

	<ul style="list-style-type: none"> -2 lessen à 1,5 uur -Mens en natuur -Is in het interview niet naar voren gekomen 			<ul style="list-style-type: none"> -Ondersteunende materialen voor leerkracht (informatieve boeken, websites, etc.) ja 	
7	<ul style="list-style-type: none"> -3e jaar -2 lessen à 1,5 uur -GRG -Is in het interview niet naar voren gekomen -Is in het interview niet naar voren gekomen 	<ul style="list-style-type: none"> -Les GRG ontwerpen. Kan over RSV gaan 	<ul style="list-style-type: none"> -Gezond gedrag in de basisschool 	<ul style="list-style-type: none"> -Kinderboeken Is in het interview niet naar voren gekomen -Ondersteunende materialen voor leerkracht (informatieve boeken, websites, etc.) ja 	<ul style="list-style-type: none"> -Graag extra tijd
8	<ul style="list-style-type: none"> -3e jaar -Interactief college -Gastcollege -5 lessen à 1,5 uur -De module staat op zichzelf -Is in het interview niet naar voren gekomen 	<ul style="list-style-type: none"> -In de les protocol t.a.v. seksueel misbruik schrijven. -Geen stageopdracht Respondent moedigt studenten wel aan om navraag over RSV op stageschool te doen 	<ul style="list-style-type: none"> -Natuuronderwijs inzichtelijk -Reader met aantal artikelen over o.a. didactiek natuuronderwijs, voortplanting van planten, mensen en dieren, seksuele vorming van het jonge kind 	<ul style="list-style-type: none"> -Kinderboeken Is in het interview niet naar voren gekomen -Ondersteunende materialen voor leerkracht (informatieve boeken, websites, etc.) ja 	<ul style="list-style-type: none"> -Graag extra tijd
9	<ul style="list-style-type: none"> -2e jaar -Interactief college -2 lessen à 55 minuten -GRG -Is in het interview niet naar voren gekomen 	<ul style="list-style-type: none"> -Profielchets van stagegroep invullen. o.a. Hoe het gesteld is met de seksuele ontwikkeling van kinderen->consequenties voor klassenmanagement 	<ul style="list-style-type: none"> -Gezond gedrag in de basisschool -Verscheidene artikelen, zoals seksuele opvoeding op de basisschool, seksuele voorlichting aan kinderen 	<ul style="list-style-type: none"> -Kinderboeken ja -Ondersteunende materialen voor leerkracht (informatieve boeken, 	<ul style="list-style-type: none"> - Is in het interview niet naar voren gekomen

	<p>-3e jaar</p> <p>-Interactief college</p> <p>-3 lessen à 55 minuten</p> <p>-Kindermishandeling</p> <p>-Is in het interview niet naar voren gekomen</p>	<p>trekken en aanbevelingen doen</p> <p>-Interview voor mentor over een bepaalde leerlijn t.a.v. RSV maken, uitvoeren en verslag van maken.</p>	<p>en kindermishandeling</p>	<p>websites, etc.)</p> <p>ja</p>	
10	<p>-3e jaar</p> <p>-Is in het interview niet naar voren gekomen</p> <p>-4 lessen à 1 uur</p> <p>-Interactief college</p> <p>-GRG</p> <p>-Is in het interview niet naar voren gekomen</p> <p>-3e jaar ?</p> <p>-4 lessen à 1 uur</p> <p>-1 les à 1 uur</p> <p>-Seksueel misbruik/incest</p> <p>-Is in het interview niet naar voren gekomen</p>	<p>-Wel t.a.v. GRG, niet t.a.v. RSV</p>	<p>-Gezond gedrag in de basisschool</p>	<p>-Kinderboeken</p> <p>Is in het interview niet naar voren gekomen</p> <p>-Ondersteunende materialen voor leerkracht (informatieve boeken, websites, etc.)</p> <p>ja</p>	<p>-Graag extra tijd</p>
11	<p>-2e jaar</p> <p>-Interactief college</p> <p>-2,5 lessen à 1,5 uur</p> <p>-Lichamelijke verzorging en sociaal-emotionele ontwikkeling</p> <p>-Seksuele en relationele ontwikkeling</p> <p>-3e jaar</p> <p>-Is in het interview niet naar voren gekomen</p> <p>-3 lessen à 1,5 uur</p> <p>-Is in het interview niet naar voren gekomen</p>	<p>-Geen (stage)opdracht. Respondent moedigt studenten wel aan om navraag over RSV op stageschool te doen</p>	<p>-Is in het interview niet naar voren gekomen</p>	<p>-Kinderboeken</p> <p>Niet genoemd in interview</p> <p>-Ondersteunende materialen voor leerkracht (informatieve boeken, websites, etc.)</p> <p>ja</p>	<p>-Graag extra tijd</p>

	<p>trainingslijn: pubers, hersenen en hormonen ->toegesplitst op seksualiteit</p> <p>-3e of 4e jaar -Gastcollege -Is in het interview niet naar voren gekomen -Zorgminor</p>				
12	<p>-1e jaar -Interactief college -1 les -Openingsles seksualiteit (als studenten stage lopen bij kleuters) -Is in het interview niet naar voren gekomen</p> <p>-2e jaar -Interactief college -2 lessen à 1,5 uur -Humanistische vorming -Is in het interview niet naar voren gekomen</p>	-Deel les (10 min.) RSV ontwerpen en aan medestudenten geven	-Zelf verzameld materiaal	<p>-Kinderboeken ja</p> <p>-Ondersteunende materialen voor leerkracht (informatieve boeken, websites, etc.) ja</p>	-Graag extra tijd

Nummer school	opbouw/didactiek van de lessen (de genoemde punten staan niet altijd in chronologische volgorde)	Werkvormen
1	<p>-Begint met: lezen van een Bijbelgedeelte t.a.v. RSV -Vervolgens: start gesprek met de studenten en stelt o.a. de vragen: ben jij voorgelicht? Door wie en hoe? Waarmee? Waren er boekjes? -Laat materialen zien en verwijst naar boekjes over RSV -Geeft veel voorbeelden van seksueel getint gedrag van kinderen. -Hoe je als leerkracht reageert, hangt van de situatie en het kind af.</p>	<p>-Stellingen bespreken -Casussen bespreken</p>
2	-Begint met: lezen van een Bijbelgedeelte t.a.v. RSV	-Bespreken van meningsvormende casussen

	<ul style="list-style-type: none"> -Vervolgens: start gesprek met de studenten: hoe zie je seksualiteit? -Bespreken van seksuele ontwikkeling van kinderen -Bespreken van preventie van incest -Eventueel bespreken van ervaring tijdens stage 	<ul style="list-style-type: none"> -Bespreken van meningsvormende vragen -Naar aanleiding van film(fragment) vier vragen beantwoorden. Die worden besproken.
3	<ul style="list-style-type: none"> -Begint met: hoe hebben jullie hier les in gehad? Wat heb je al zelf meegemaakt op dit gebied (in de stage)? ->Daarop aansluiten -Laat filmpje van lentekriebels zien. <p>Reden: het filmpje kunnen studenten gebruiken ter voorbereiding van een les. Goed om een eerste indruk te geven van hoe RSV in een groep ter sprake gebracht kan worden.</p> <ul style="list-style-type: none"> -Laat materialen inzien. <p>Reden: studenten krijgen een indruk van wat er allemaal op dit gebied is.</p>	<ul style="list-style-type: none"> -Bespreken van casussen. - Discussiëren over stellingen. Doel: studenten gaan nadenken wat ze met de lessen willen bereiken. -Verschillende vragen op het niveau van kinderen beantwoorden. -Een les RSV voorbereiden, maar hoeft niet uitgevoerd te worden. -(Alleen avondopleiding) informeren naar wat er op je stageschool gebeurt op dit gebied en er een beknopt verslag van maken.
4	<ul style="list-style-type: none"> -Begint met: wat dien je te kunnen overdragen aan kinderen? Welke kennis dien je t.a.v. RSV te hebben? Wat zijn jullie vroeger zelf tegengekomen? Wat heb je op je eigen basisschool gehoord en hoe ging dat? -Seksquiz-> wordt kennis aan opgehangen. -Gesprekken en discussie komen snel op gang. Er komt veel naar boven. Doel: kennis en ervaring van studenten varieert enorm. Ze gaan elkaar dingen vertellen die de docent niet meer hoeft te vertellen. Soms loopt het zo goed dat de docent alleen maar hoeft bij te sturen/kaders te bewaken. -Gaat in op hoe je het kunt aanpakken om RSV op de basisschool te geven. Iedere school pakt het op een andere manier aan-er zijn geen richtlijnen voor. Steek je licht op bij collega's en probeer er achter te komen wat het beleid is op jouw school. Staat er iets over in het schoolplan? -Gaat in op hoe je in een bepaalde situatie kunt handelen. Bijvoorbeeld als een kind seksueel getint gedrag vertoont. Studenten dragen ook voorbeelden aan. 	<p>Biologie:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Bespreken van stellingen. Doel: werkvorm oefenen -Seksquiz. Doel: opstapje naar theoretische deel van de les. <p>Pedagogiek:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Casus schrijven waaruit mishandeling blijkt. Signalen zo concreet en objectief mogelijk formuleren (mishandeling algemeen) -In groepjes schema/stappenplan opstellen voor als je mishandeling vermoedt. Minimaal 3 stappen/acties formuleren en gesprekspartners

		aangegeven. -Stellingen over RSV
5	<ul style="list-style-type: none"> -Begint met: lezen van een Bijbelgedeelte t.a.v. RSV -Laat studenten daarop reageren, gevoelens opschrijven. -Zingen van een christelijk lied, bidden -Vertelt wat de doelen van de les zijn -Zorgt voor een veilige sfeer. -Vragen met welke gevoelens studenten bij de eerste les zit, waarom zou het spannend kunnen zijn? (Wordt vooral in de eerste les besproken) -Studenten kunnen casussen inbrengen. Probeert zo een link te maken met de stage. -In les 3: gedragsregels van het Project Preventie Seksuele Intimidatie (PPSI) (t.a.v. het voorkomen van ongewenst grensoverschrijdend seksueel getint gedrag en ervaring in de school). Vraagt aan de klas wat de studenten van de regels vinden en of ze het zelf ook zo zouden doen. -Vraag wel eens aan het begin van een les: hoe heb je de vorige keer ervaren, hoe ben je naar huis gegaan? -Les vier filmpje over incest. Er wordt aangegeven dat het filmpje heftig kan zijn; student mag weggaan. Houdt reacties van studenten goed in de gaten; is het niet te heftig? -Inhoud van de module kan dichtbij komen. Studenten die het te heftig vinden hoeven de module niet te volgen. -Elke les is er een tafel met onderwijsmaterialen t.a.v. RSV. Studenten kunnen dat altijd inzien en lenen. 	<ul style="list-style-type: none"> -Bespreken van casussen -Opdrachtjes -Brainstormen -Filmpje over grensoverschrijdend gedrag.
6	<ul style="list-style-type: none"> -Praten over wel/geen seksuele voorlichting geven op de basisschool? (Gesprek a.d.h.v. een artikel). -Argumenten bedenken voor of tegen RSV in het basisonderwijs. -Studenten krijgen de gelegenheid om hun eigen mening te geven. -Wat is seksualiteit bij kinderen? -Wat kan in groep 1 en wat kan in groep 8? -Wat zijn de verschillen tussen die groepen t.a.v. seksualiteit en RSV? 	<ul style="list-style-type: none"> -Praten in kleine groepjes. Reden: dan komen alle studenten aan de beurt en komen de gesprekken los. Voorbeeld: argumenten voor seksualiteit op de basisschool tegen en waarom dat?
7	<ul style="list-style-type: none"> Les een: -Begint het gesprek over hoe studenten RSV op de basisschool (als kind en in stage) gehad hebben. -Discussiëren over vragen en stellingen. Bijvoorbeeld: hoe kan je omgaan met bepaald seksueel getint 	<ul style="list-style-type: none"> -Bespreken van stellingen. -Bespreken van welke doelen de student tijdens het geven van RSV belangrijk vindt. Op een PPP

	<p>gedrag, zoals masturbatie van kleuters?</p> <ul style="list-style-type: none"> -Voorbeelden over hoe RSV binnen de school geïntroduceerd kan worden -Ter afsluiting van de les: leskist over RSV en de methode relaties en seksualiteit van Van der Doef en Housterman laten bekijken en bestuderen. <p>Les twee:</p> <ul style="list-style-type: none"> -De opbouw deze les is breder dan alleen RSV. Er worden verschillende vormen van gezond en redzaam gedrag besproken. -Laat materialen zie die bij de lesvoorbereiding gebruikt kunnen worden, zoals instanties, websites t.a.v. RSV, week van de lentekriebels en de methode relaties en seksualiteit. -In groep 8 kan de lastige kant van seksualiteit besproken worden: veilig vrijen, etc. -Wordt besproken hoe een lacherige sfeer voorkomen kan worden. 	<p>worden mogelijke lesdoelen doelen gegeven. De studenten dienen die te ordenen van heel belangrijk naar minder belangrijk.</p>
8	<ul style="list-style-type: none"> -Centrale vraag tijdens alle lessen: hoe sta je als student in deze thematiek? -Is gericht op dialoog. <p>Reden: de respondent vindt het belangrijk dat studenten gaan nadenken over en bewust worden van de thematiek en op eigen onderzoek uitgaan.</p> <ul style="list-style-type: none"> -Krijgen materiaal (o.a. literatuur) aangeboden. Kunnen ze gebruiken om een les over RSV te maken. -Discussiëren over verschillen tussen protocollen -Respondent weet welke hoofdlijnen in een les aan bod dienen te komen, maar welke vorm niet. Dat is afhankelijk van hoe de discussie in de klas verloopt. 	<ul style="list-style-type: none"> -In kleine groepjes discussiëren over een stelling. Later klassikaal bespreken. -Klassikaal: wat is voor jou de grens van seksueel getint gedrag van kinderen? Student gaat zitten als docent een grens opnoemt die voor de student een brug te ver is.
9	<ul style="list-style-type: none"> -Veel interactie tijdens de les; ook tussen studenten. Bespreken o.a. eigen ervaring t.a.v. RSV. -Wat de student in de klas kan met de kennis wat de student opdoet. Bijvoorbeeld: hoe gaat de student met seksueel geladen situaties om? -De basis voor het handelen is de kennis en de waarden en normen van de student. 	<ul style="list-style-type: none"> -Bespreken van seksueel geladen situaties (cases). -Nadenken over welke onderwerpen de student aan bod zou willen laten komen in de onder-, midden- en bovenbouw. -Bespreken van stellingen. Bijvoorbeeld: 'In de onderbouw zijn de kinderen nog te jong voor het onderwerp seksualiteit.'
10	<ul style="list-style-type: none"> -Vertoont een beeld t.a.v. RSV dat de studenten aanspreekt. 	<ul style="list-style-type: none"> -De opdrachten kunnen gaan over signaleren van

	<ul style="list-style-type: none"> -Discussie. -Theorie (ong. 10 minuten) -Opdracht in groepjes. -Klassikale terugkoppeling 	mishandeling (misbruik/incest), discussiëren, gesprekstechnieken, stappenplan en presenteren.
11	<ul style="list-style-type: none"> - Begint de les met de volgende vragen. RSV: wat versta je er onder, moet dat nou op de basisschool, hoe zou jij het aanpakken? Hebben kinderen er behoefte aan? -De respondent vlecht RSV en sociaal-emotionele ontwikkeling in elkaar. Reden: als je als leerkracht op een ouderavond zegt dat we het op school ook over RSV gaan hebben kunnen er ouders zijn die dat niet op prijs stellen. -Begint breed: sociaal-emotioneel. Verwijst daarbij naar andere vakken. -Relationele en seksuele ontwikkeling -Geeft tussendoor voorbeelden en stelt vragen -Verwijst ook naar methode relaties en seksualiteit 	-Zijn in het interview niet naar voren gekomen
12	<ul style="list-style-type: none"> Er is geen sprake van een bepaalde lesopbouw, zoals in andere lessen wel te zien is. -In les één wordt het spel gespeeld en de docent laat ondersteunende materialen zien (spel met kaartjes met daarop meningen en vragen t.a.v. RSV) -In les twee worden de presentaties gehouden (studenten presenteren een deel van een les RSV) 	-Spel met kennis en meningsvormende kaartjes. Over verschillende opvattingen wordt nagedacht en getracht een mening te vormen.

Nummer school	onderwerpen die in de les(sen) aan bod komen
1	<ul style="list-style-type: none"> -Begripsvorming seksualiteit -Normale seksuele ontwikkeling (0-8 jaar) en normaal seksueel getint gedrag -Seksueel geladen situaties bespreken -Weerbaarheid -Multi-etnische samenstelling van scholen en seksualiteit -RSV op een basisschool is informatie, mening en vaardigheden aanleren. → Informatie: je bent een meisje/jongen → Mening: Meisjes rokjes, spelen met poppen/jongens broekjes, spelen met auto's. → Vaardigheden: hoe gedraag je je, wat moet je kunnen, wat wil je? Voorbeeld: als meisje ga je niet bij de wc staan gluren als een jongetje gaat plassen.

	Reden les over lichamelijke en emotionele ontwikkeling: kader geplaatst wordt waar het hoort, het komt terug in het boek.
2	<ul style="list-style-type: none"> -Visie van studenten op seksualiteit -Normale seksuele ontwikkeling en normaal seksueel getint gedrag <p>Reden: studenten leren kinderen met een normale ontwikkeling te ondersteunen. Seksueel misbruik komt minder voor dan een normale ontwikkeling</p> <ul style="list-style-type: none"> -Seksueel geladen situaties bespreken -Preventie van incest
3	<ul style="list-style-type: none"> -Normale seksuele ontwikkeling en normaal seksueel getint gedrag -Seksueel geladen situaties bespreken <p>Reden: studenten leren welke onderwerpen wel/niet met kinderen besproken kunnen worden. Dus aansluiten bij het niveau van een kind.</p> <ul style="list-style-type: none"> -Seksueel misbruik -Signaleren van seksueel misbruik -Wat te doen als er een vermoeden is van misbruik -Lessuggesties -Multi-etnische samenstelling van scholen en seksualiteit <p>Reden lesinhoud algemeen: de respondent wil niet te veel insteken op seksueel misbruik, omdat op de Pabo er vanuit gegaan wordt dat misbruik een uitzondering op de regel is of zou moeten zijn. De respondent wil insteken op kinderen met een normale ontwikkeling, die veel vragen over seksualiteit hebben. Dus seksueel misbruik wordt niet vermeden omdat de respondent het niet wil erkennen.</p>
4	<ul style="list-style-type: none"> -Begripsvorming seksualiteit -Normale seksuele ontwikkeling en normaal seksueel getint gedrag -3 Aspecten van seksualiteit: biologie, seksuele ontwikkeling, beroepshouding <p>Reden: dat zijn de onderwerpen waar de leerkracht het met de kinderen over dient te hebben. Daar zit ook een stukje RSV in. Dat zit ook een beetje in de stellingen over seksualiteit: liefde, seks, verliefdheid, wat is vriendschap, wat is verliefd zijn. Reden: de respondent vindt dat de onderwerpen zijn waar je het met kinderen over moet hebben. De intensiteit is afhankelijk van de school waarop je lesgeeft.-Seksueel misbruik</p> <ul style="list-style-type: none"> -Preventie van seksueel misbruik -Wat doe je als een kind een geheim wil vertellen (het kan zowel een leuk als een minder leuk geheim zijn) -Durven te handelen als er vermoeden is van seksueel misbruik -Positie mannelijke en vrouwelijke leerkrachten en kinderen t.a.v. seksualiteit <p>Reden lesinhoud algemeen: studenten handbagage meegeven. Studenten bewust maken van seksueel getinte situaties.</p> <p>Reden lesinhoud deel biologie: behoort tot de biologie van de mens en de respondent vermoed dat er studenten zijn die daar nog niet veel van weten en daar</p>

	wel meer over zouden willen weten.
5	<ul style="list-style-type: none"> - Seksualiteit vanuit Bijbels perspectief -Seksuele vorming van de student (Zijn zelf nog in ontwikkeling. Ook hun seksualiteit) -Seksuele ontwikkeling van kinderen en adolescenten tot 19 jaar -Motieven van mensen die seksueel misbruik plegen -Grensoverschrijdend seksueel gedrag (van kinderen en collega's) <p>Reden: ook in maatschappij grensoverschrijdend gedrag. Op school zijn er gemiddeld twee kinderen per klas die misbruikt zijn of worden. De respondent vindt het belangrijk dat studenten signalen van seksueel misbruik weten.</p> <p>-Durven te handelen als er vermoeden is van seksueel misbruik</p> <p>Reden: het komt voor. Gemiddeld twee kinderen per klas. Daarnaast heb je als mens een verantwoordelijkheid naar andere mensen toe. In dit geval zorg je voor het welzijn van kinderen</p> <p>Reden lesinhoud algemeen: er was op de Pabo geen (christelijke) toerusting voor seksualiteit, waardoor er geen handvatten waren om met seksualiteit op een goede wijze om te gaan (respondent illustreerde dit met een voorbeeld uit haar eigen ervaring als leerkracht). Nu help je studenten om daarmee (RSV, signalering) aan de slag te gaan. De respondent gaf aan dat haar collega het blijkbaar belangrijk vond dat ook in het christelijk onderwijs dit soort dingen bespreekbaar werden.</p> <p>Reden lessen seksueel misbruik: de respondent vindt dat je als mens een bepaalde verantwoordelijkheid hebt naar je zelf toe, maar ook naar je medemens toe. Dus als het gaat om misbruik dan vindt de respondent dat je als afgezant van God verantwoordelijk bent. Dat je zorgt draagt voor het welzijn van kinderen. Bij onderbuikgevoelens-> verantwoordelijkheid nemen door het Advies- en Meldpunt Kindermishandeling (AMK) in te schakelen.</p>
6	<ul style="list-style-type: none"> -Inhoud van seksualiteit bij kinderen (lichamelijk, grenzen stellen, gevoelens en emoties) -Relationele en seksuele ontwikkeling -Homoseksualiteit <p>Reden: meer openheid over en begrip voor homoseksualiteit. Dat homoseksualiteit normaal gevonden gaat worden. Als je nog nooit met homo's in contact bent gekomen, kan je het moeilijk vinden om er over te praten</p>
7	<ul style="list-style-type: none"> -Relationele en seksuele ontwikkeling van kinderen -Hoe RSV behandeld kan worden in de onderbouw -Zelf les t.a.v. GRG voorbereiden (kan over RSV gaan)
8	<ul style="list-style-type: none"> -Seksualiteit en de basisschool -Seksuele intimidatie en misbruik (ook op het niveau van de studenten) <p>Reden: in elke klas kan een student zitten die met seksueel misbruik te maken heeft gehad of nog heeft. Daarnaast zijn studenten persoonlijk nog volop in</p>

	<p>ontwikkeling. Ze nemen tenslotte zichzelf mee naar de klas en je 'zelf' heeft invloed op de lessen.</p> <ul style="list-style-type: none"> -Biologische kant van voorplanting -Visie van studenten op seksualiteit -Relationele aspect: zelfbeeld, vriendschap, verliefdheid en relaties -Seksuele ontwikkeling en seksueel getint gedrag van kinderen <p>Reden: dat studenten wat ervaring opdoen met bepaalde seksueel geladen situaties</p> <ul style="list-style-type: none"> -Punten om als leerkracht rekening mee te houden t.a.v. RSV op de basisschool -Waarom op de basisschool aan RSV gegeven dient te worden -Ook op student niveau over seksueel misbruik praten, omdat in elke klas een student kan zitten die daar mee te maken heeft gehad. -Daarnaast kan de respondent niet zomaar aan voorbij gaan aan de persoonlijke ontwikkeling van studenten. -Studenten hebben hun eigen denken en moraliteit. Je hele zijn heeft invloed op de lessen die je geeft en hoe je met kinderen omgaat. -Verder gaan, volgens de respondent studenten seksualiteit tegenkomen in de school: seksueel getint gedrag, seksueel misbruik. Als man ben je extra kwetsbaar als er in je klas seksueel getint gedrag vertoont wordt. De respondent roept daarom studenten op om na te denken over hoe de student zou handelen als het in een bepaalde situatie terecht zou komen. -Het is belangrijk om studenten een kader te bieden, van wat wel en niet normaal is. Studenten kunnen eventueel hun eigen leven ernaast leggen. <p>Reden lesinhoud algemeen: onderwerpen zijn ook afgeleid van de literatuur die studenten dienen te bestuderen</p>
9	<ul style="list-style-type: none"> -Seksuele ontwikkeling <p>Reden: dat studenten dat weten, zodat ze op de juiste wijze kunnen reageren op seksueel geladen situaties</p> <ul style="list-style-type: none"> -Signaleren van seksueel misbruik en signalen ook durven te zien -Seksueel geladen situaties herkennen en vanuit eigen waarden en normen kunnen reageren <p>Reden: dat studenten dat weten, zodat ze op de juiste wijze kunnen reageren op seksueel geladen situaties.</p> <ul style="list-style-type: none"> -Bespreken van redenen om op de basisschool RSV te geven -Kunnen handelen als er vermoeden of sprake is van seksueel misbruik -Bespreken van seksuele situaties/rolpatronen -Student bewust maken van houding t.a.v. seksualiteit/geladen situaties <p>Reden: Indirect gedrag van de leerkracht is bepalend voor de openheid en de grenzen in de groep</p> <ul style="list-style-type: none"> -Culturele verschillen en seksualiteit -Gepland en ongepland RSV geven -Workshop van een medewerker van de Raad voor Kinderbescherming.

	<ul style="list-style-type: none"> - Loverboy's - Kinderlokker - Uittrekken voor de webcam - Reden laatste drie punten: studenten zijn daarin soms wat naïef; veel studenten denken dat de hierboven genoemde onderwerpen in hun klas niet voorkomen. - Reden lesinhoud algemeen: Bewustwording – iedere leerkracht heeft ermee te maken, het kan niet ontlopen worden
10	<ul style="list-style-type: none"> - Bespreekbaar kunnen maken van RSV op basisschool - Signalering van misbruik - Kunnen handelen als er vermoedens zijn of sprake is van seksueel misbruik - Gesprekstechnieken <p>Reden lesinhoud algemeen: komt voort uit de relevantie van het onderwerp en de wens van studenten die meer over het onderwerp willen weten. Het onderwerp is relevant omdat studenten/leerkrachten het in de dagelijkse praktijk tegenkomen.</p>
11	<ul style="list-style-type: none"> - Signalering van misbruik - Weerbaarheid - Voorbehoedsmiddelen en SOA - Definiëring van begrip seksualiteit - Aspecten van seksualiteit <p>Reden: normaal gedrag van niet normaal gedrag kunnen onderscheiden</p> <ul style="list-style-type: none"> - Relationele en seksuele ontwikkeling van kinderen - Trainingslijn 'Pubers'. Gaat in op relationele en seksuele ontwikkeling tot ongeveer 14 jaar. <p>Reden leerstof: studenten hebben onder bepaalde voorwaarden de mogelijkheid om stage te lopen in het voortgezet onderwijs</p> <ul style="list-style-type: none"> - Kenmerken van degenen die seksueel misbruik hebben gepleegd - Hoe je dient te handelen als er vermoeden of sprake is van seksueel misbruik <p>Reden lesinhoud algemeen: voldoende houvast geven, zodat studenten de eerste aantal jaren voldoende handvatten hebben om RSV te geven.</p>
12	<ul style="list-style-type: none"> - Wanneer beginnen met RSV? - Definiëring RSV en seksuele voorlichting - Biologische kant van seksualiteit - Omgaan met seksueel geladen situaties - Omgaan met verschillende woorden voor dezelfde betekenis (wat kan het woord 'vrijen' betekenen?) - Les RSV kunnen voorbereiden

	-Reden lesinhoud algemeen: de respondent vindt het vooral belangrijk dat de leerkracht zich richt op het gezonde en gewone kind. Ieder kind heeft recht op een leerkracht die het kind kan helpen bij de normale seksuele ontwikkeling.
--	---

Nummer school	Vaardigheden	Normen en waarden	verschillen tussen opleidingsvarianten
1	-Er wordt niet expliciet vaardigheden aangeleerd. Reden: de respondent vindt dat in de groepen 1 t/m 4 (jonge kind) niet specifiek lessen RSV gegeven dienen te worden. Daar heb je meer te maken met incidenten. Zo kan het tijdens het spelen of een kringgesprek aan bod komen.	Wel expliciet -Zowel jongens als meisjes kunnen in de poppenhoek spelen, op damesschoenen lopen, een schortje dragen en koken. -Ten aanzien van bijvoorbeeld voorbehoedsmiddelen of homoseksualiteit: niet heel belerend. Daar dient een student zijn/haar eigen weg in te zoeken en een eigen mening over te vormen. Er is ook niet genoeg tijd om daar op in te gaan. Op dit moment heeft de respondent op dat gebied ook niet voldoende expertise.	-Is in het interview niet naar voren gekomen
2	-Er wordt niet expliciet vaardigheden aangeleerd. -Vaardigheden als klassengesprek, rollenspel komen namelijk bij didactische werkvormen komen in het eerste jaar aan bod.	-Zijn in het interview niet genoemd	-Deeltijd en duale traject: dezelfde opdrachten en lesdoelen. -Hoorcollege deeltijd duale traject is beknopter.
3	-Leren om in elke groep seksualiteit bespreekbaar maken d.m.v. bijvoorbeeld een klassengesprek. -Wat je gaat zeggen als je RSV wil geven? Doel: studenten leren inhoud van RSV aan te laten sluiten op de leeftijd van de kinderen.	Wel expliciet -Wat straalt je naar kinderen uit ten aanzien seksualiteit. Dat vindt de respondent belangrijk, omdat een verkeerde uitstraling of houding een kind (per ongelijk) kan kwetsen.	-In avondopleiding: alleen op aanvraag -Deeltijd (vier jaar): keuzeonderwerp. Helft van het aantal colleges van de dagopleiding. Vooral theorie. Reden: studenten die de deeltijd variant volgen, zijn over het algemeen meer gemotiveerd om

			met elkaar informatie uit te wisselen en op stageplek naar seksualiteit te vragen
4	<p>Biologie:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Bewust zijn van dat je in aanraking kan komen met seksueel getinte situaties. Wat doe je dan? Ben je daar op voorbereidt? <p>Pedagogiek:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Wat doe je als een kind je een geheim wil vertellen? -Signalering. 	Niet expliciet	-Deeltijd: helft minder uren.
5	<ul style="list-style-type: none"> -Vrijmoedigheid bijbrengen in het praten over seksualiteit. - Studenten leren om nee te zeggen als een docent te dicht bij komt en als ze dat niet willen. Sommige studenten zijn nog niet zo assertief. -Hoe een klassengesprek vormgegeven kan worden. - Hoe een student met bepaalde seksueel getinte situaties om kan gaan (voorbeeld: krijgt briefje van kind met 'ik ben verliefd op je' op bureau. Wat doe je). - Bespreekbaar maken van deze, wat 'lacherige' onderwerpen. -Luistervaardigheid (in de context van: een kind die zijn/haar verhaal kwijt wil.) 	<p>Wel expliciet</p> <ul style="list-style-type: none"> -Gods bedoeling met seksualiteit. Gebaseerd op de Bijbel -Laat studenten wel nadenken over bepaalde waarden en normen. 	<p>-Deeltijd: geen RSV, alleen een middag op een 'terugkomdag'</p> <p>Reden: weinig tijd en het zijn veelal volwassenen die deze route volgen. Zij hebben meer kennis van het onderwerp.</p> <p>-Deeltijd: in minor zorg komt seksueel misbruik terug.</p> <p>-ODS/opleiden in de school-variant (oplis (Opleiden in de school)): zelfde minor en inhoud als deeltijd, maar minder tijd</p>
6	<ul style="list-style-type: none"> -Spontaan in kunnen spelen op seksueel getint gedrag/vraag/opmerking. -Lessen RSV kunnen voorbereiden. Bijbehorende vaardigheden: kind laten praten, ruimte geven, vraag doorspelen, doorvragen, iets uit verschillende 	<p>Niet expliciet</p> <ul style="list-style-type: none"> -Geeft wel aan dat onbewust altijd waarden en normen overgedragen worden. -Laat studenten wel nadenken over bepaalde waarden en normen. 	<p>-In deeltijd vervalt gastles.</p> <p>-Afstandleren (via LOI): alleen lesvoorbereiding. Studenten verdiepen zich wel in informatiebronnen.</p>

	perspectieven/vakken bekijken en werken met verschillende beeldvormers, zoals boeken, posters en internet.		
7	-Lessen RSV kunnen voorbereiden en oefenen met overdracht van RSV. -Het planmatig en spontaan pedagogisch handelen.	Niet expliciet	-Alleen in het curriculum van zij-instromers is geen RSV.
8	-Protocol schrijven waardoor de student weet wat hij/zij moet doen als hij/zij vermoedens heeft van seksueel misbruik. - Welke woorden je letterlijk kan gebruiken als je praat met een kind van wie je vermoedens hebt dat het seksueel misbruikt wordt. -Incidenteel (als studenten daar behoefte aan hebben): oefenen wat je kunt zeggen als een kind intieme vragen stelt.	Niet expliciet Reden: zo veel mogelijk meningen naar voren laten komen. Hoe kan je er ook tegen aan kijken. Het gaat om de discussie en om vragen bij studenten op te roepen.	-Voor de academische pabo is deze module verplicht.
9	-Er wordt niet expliciet vaardigheden aangeleerd.	Niet expliciet -Geeft aan dat onbewust altijd normen en waarden overgedragen worden.	Geen verschillen tussen opleidingen
10	-Discussiëren -Analyseren -Protocol kunnen uitvoeren -Meningsvorming -Rollenspel	-Respondent is heel voorzichtig in het overdragen van waarden en normen.	-Zij-instromers geen RSV. -De BL Pabo (afstandsonderwijs via het NTI) is een ingedikte versie van de deeltijd. Kindermishandeling komt niet in het programma terug.
11	-Signalen op kunnen vangen van kinderen die misbruikt worden of misbruikt zijn. -Studenten weten wat zij met die signalen moeten doen, welke stappen ze dienen te ondernemen. -Kunnen beoordelen wat een normale seksuele ontwikkeling is.	Wel expliciet -Niet met je vinger in je neus, ook niet met je hand in je onderbroek -Kinderen dienen niet in elkaars ondergoedgebied te komen. -Laat elk kind in zijn waarde, uit welke gezinssamenstelling het komt.	-Verkorte deeltijd en 4-jarige deeltijd: verkorte vorm t.o.v. voltijd. -Ze hebben ook dezelfde traininglijnen, maar de inhoud komt in een avond aan bod i.p.v.

			3x1,5 uur.
12	<p>-Vaardigheden lopen als een rode draad door de module:</p> <p>-Praten met kinderen/met mensen over gevoelige onderwerpen vereist een respecterende en vragende houding.</p> <p>-Goed kunnen luisteren (actief), vragen kunnen stellen, observeren, mimiek kunnen interpreteren. Het zijn 'algemene' vaardigheden die nodig zijn om echt contact te kunnen maken met kinderen.</p>	<p>Niet expliciet</p> <p>- De docent probeert haar eigen waarden en normen zo min mogelijk naar voren te laten komen, zodat studenten optimaal de gelegenheid krijgen om hun eigen mening te vormen.</p>	-Onderwerp komt alleen bij de voltijdvariant voor.

Nummer school	Christelijk aspect
1	<p>-Aan het begin van de les wordt een stukje uit de bijbel gelezen dat aansluit bij het thema van de les.</p> <p>-Zingen van een christelijk lied dat aansluit op de inhoud van de les.</p> <p>-Bidden</p> <p>-Dat mensen naar Gods beeld geschapen zijn.</p> <p>-Willen benadrukken dat God seksualiteit als iets moois geschapen heeft.</p> <p>-Dat Hij de verschillen tussen man en vrouw mooi bedoeld heeft.</p> <p>-Seksualiteit is een gave van de Schepper</p> <p>-Het kan lastig zijn om een relatie met God te hebben als je misbruikt bent.</p> <p>- Je lichaam dat heb je gekregen van God en daar moet je zorgvuldig mee omgaan ook op seksueel gebied</p> <p>-Artikel over waarom God het huwelijk ingesteld heeft. (meer artikelen toch?)</p>
2	<p>-Aan het begin van de les wordt een stukje uit de bijbel gelezen dat aansluit bij het thema van de les (Psalm 139: 13-16).</p> <p>-Bijbel worden veel voorbeelden gegeven op het gebied van seksualiteit. Voorbeelden, zoals het niet behoort te zijn en voorbeelden zoals het wel zo hoort te zijn.</p> <p>-Seksualiteit is iets moois wat van God gekregen is, waar je trots op kunt zijn en waar we zorgvuldig mee om moeten gaan</p> <p>-Visie op homoseksualiteit is moeilijk. In de Bijbel wordt het wel veroordeeld...</p> <p>-Docent vindt studenten oud en wijs genoeg om daarover een mening te hebben.</p>

	-Voorbehoedsmiddelen: hoe ga je er mee om, wat is je doel? Het mag geen vrijbrief zijn om met 'jan en alleman' het bed in te duiken.
3	-Rekening houden met normen en waarden van een basisschool. -Respect voor alle mensen en kinderen, wat hun achtergrond ook is. -Hoe ga je daarmee om als je op een school werkt waar RSV, vanwege de achtergrond, niet gegeven mag worden? -Er worden geen specifieke christelijke waarden en normen overgedragen t.a.v. RSV
4	-Studenten krijgen allemaal VOG: godsdienst en levensbeschouwelijke vorming. Dat moeten ze leren, omdat ze over het algemeen op pc basisscholen stage lopen. Ze moeten een Bijbelverhaal kunnen voorlezen of vertellen en over het verhaal iets kunnen zeggen -Oorsprong van normen en waarden: de 10 geboden -De praktische uitwerking daarvan. Niet strikt schriftuurlijk, maar 10 geboden is wel het uitgangspunt. -Respect voor alle kinderen en mensen, wat hun achtergrond ook is. Een kind is in je klas gegeven en heeft zichzelf niet gemaakt. -Bij normen en waarden hoort: we gaan respectvol met elkaar om. De oorsprong daarvan ligt in de Bijbel.
5	-Er wordt begonnen met Bijbelse visie op seksualiteit. -Tijdens het college wordt niet specifiek ingegaan op christelijke waarden en normen. Dat is door het college heen verweven. - Pedagogische verantwoordelijkheid vanuit levenbeschouwelijke identiteit kunnen verwoorden.

5. Besluit

In dit hoofdstuk zal aan de hand van de onderzoeksresultaten antwoord gegeven worden op de hoofd- en deelvragen. De hoofdvraag luidt: *Hoe besteden openbare en protestants-christelijke Pabo's aandacht aan de relationele en seksuele vorming van basisschoolleerlingen in het geschreven en uitvoerend curriculum en waarom wordt er op die manier aandacht aan besteed?* De hoofdvraag zal beantwoord worden aan de hand van de subthema's die afgeleid zijn van de deelvragen. Namelijk, 1) context van de les(sen), 2) inhoud en reden van de inhoud van de les(sen) en 3) verschillen tussen protestants-christelijk en openbare Pabo's.

5.1 Context van de lessen

In deze paragraaf wordt antwoord gegeven op de subvraag: Wat is de context van de les(sen) relationele en seksuele vorming (omvang, leerjaar, hoeveelheid lessen, onder welk vak de les(sen) vallen)?

Het aantal lessen varieert van één tot zes lessen. Een kleine meerderheid van die lessen wordt in het derde studiejaar gegeven. De minderheid van de lessen wordt in het tweede jaar gegeven. Eén van de Pabo's biedt één les in het eerste jaar aan. Op twee van de twaalf Pabo's worden de lessen als een module aangeboden; de lessen staan op zichzelf. Op de andere Pabo's vallen de meeste lessen onder natuuronderwijs of gezond en redzaam gedrag (GRG). Op sommige Pabo's wordt in een module over zorg of pedagogiek ook aandacht aan seksueel getinte thema's besteedt.

Het valt op dat het aantal lessen en lesuren op de Pabo's verschilt. Een mogelijke verklaring is dat de Pabo's, waar veel lessen gegeven worden de inhoud in een breder perspectief plaatsen. Zo koppelt een van de Pabo's, waar de meeste lessen gegeven worden, het onderwerp RSV aan de persoonlijke ontwikkeling van de studenten. Een andere mogelijke verklaring is dat Pabo's niet werken met kerndoelen, zoals het basis en voortgezet onderwijs die kent. Elke Pabo mag zelf bepalen waar het de nadruk op wil leggen.

5.2 Inhoud en reden van de inhoud van de les(sen)

5.2.1 Het geschreven curriculum

In deze paragraaf wordt antwoord gegeven op de subvraag: wat is de inhoud van de lessen en wat is de reden dat voor die lesinhoud gekozen is (onderwerpen, didactiek, werkvormen, opdrachten,

literatuur voor studenten, lesmaterialen, vaardigheden, normen & waarden, verschillen tussen opleidingsvarianten en extra tijd).

Het **onderwerp** dat op de meeste Pabo's ter sprake wordt gebracht, is het verloop van de normale seksuele ontwikkeling. Zoals in tabel 2 staat aangegeven en zoals Van der Doef (2007) in paragraaf 2.2 weergeeft is het belangrijk dat leerkrachten kennis hebben van de relationele en seksuele ontwikkeling, zodat leerkrachten positief op seksueel getint gedrag kunnen reageren. Twee Pabo's gaven als reden dat leerkrachten kinderen in die ontwikkeling dienen te ondersteunen. Eén van die twee Pabo's had bewust gekozen voor het leggen van de nadruk op de normale seksuele ontwikkeling in plaats van op seksueel misbruik, omdat de meeste kinderen de normale seksuele ontwikkeling doorlopen. Die kinderen dienen in de eerste plaats gesteund te worden. Volgens Kocken en collega's (2007) en RNG (2009a) worden kinderen te laat voorgelicht. Daarom is het belangrijk dat (aankomende) leerkrachten de juiste kennis hebben van dit onderwerp, zodat ze de juiste informatie kunnen verstrekken. Een andere reden die door sommige andere Pabo's genoemd werd, was dat studenten meer inzicht krijgen in wat normaal en niet normaal seksueel getint gedrag is, zodat niet normaal gedrag beter gesignaleerd kan worden. Uit de theorie blijkt dat het essentieel is dat leerkrachten onderscheid kunnen maken tussen normaal en niet normaal seksueel getint gedrag, omdat niet normaal gedrag een signaal kan zijn dat een kind seksueel misbruikt wordt en het welzijn van kinderen aantasten (Friedrich et al., 1991; Höing & Van Oosten, 2009; Killén, 1999; Lamers-Winkelmann, 2005). Een derde reden die door sommige Pabo's genoemd werd, is dat de leerkracht beter in staat is om de inhoud van de les af te stemmen op de ontwikkeling van de kinderen. Zoals in tabel 2 staat aangegeven is dat een belangrijke voorwaarde voor een effectieve les.

Volgens tabel 2 en Friedrich en collega's (1991) is het aannemelijk dat op de basisschool aandacht is voor kennis van abnormaal seksueel getint gedrag, en adequate stappen ondernemen als er vermoeden is van seksueel misbruik. Een aantal Pabo's gaven aan dat die onderwerpen aan de orde komen. De reden dat door de Pabo's gekozen is voor deze onderwerpen, is dat een leerkracht zorg dient te dragen voor het (seksueel) welzijn van de kinderen. Een andere reden die genoemd werd, is dat de student als leerkracht op de basisschool hoogst waarschijnlijk in aanraking zal komen met seksueel getinte situaties en seksueel misbruik. Uit het literatuuronderzoek blijkt ook dat 2,2% van de kinderen voor het twaalfde levensjaar te maken heeft gehad met een of meerdere vormen van seksuele dwang (Höing & Van Oosten, 2009).

Een ander onderwerp dat op veel Pabo's aandacht krijgt, is het leren omgaan met seksueel getinte situaties. De reden die verschillende Pabo's aandroegen, is dat de student als leerkracht hoogstwaarschijnlijk ook hiermee in aanraking zal komen. Verschillende Pabo's gaven aan dat het belangrijk is hoe op die situaties (non)verbaal gereageerd wordt. Door op een bepaalde wijze te

reageren kan een positief of een negatief signaal ten aanzien van seksualiteit gegeven worden. Deze visie ten aanzien van reageren op seksueel getinte situaties sluit aan bij wat Van der Doef (2007) aangeeft over de wijze waarop gereageerd dient te worden op seksueel getinte situaties.

Tot slot is het opmerkelijk dat op twee van de twaalf Pabo's aandacht besteed wordt aan de seksualiteit van de student zelf. De reden die Pabo's noemen om daar aandacht aan te besteden, is dat de seksualiteit en het daarbijbehorende gevoel van studenten ook nog in ontwikkeling is.

Hoewel drie van de twaalf Pabo's aandacht besteden aan de relationele en seksuele vorming van kinderen boven de twaalf jaar of studenten, speelt geen van de Pabo's expliciet in op de risicofactoren van grensoverschrijdend seksueel gedrag en ervaring bij adolescenten. Uit de literatuur en tabel 2 blijkt hoe belangrijk het is dat in de basisschoolleeftijd aandacht dient te zijn voor preventie van risico- en beschermingsfactoren. Er zijn verschillende redenen mogelijk om te verklaren waarom Pabo's weinig aandacht schenken aan de risico- en beschermingsfactoren. In de eerste plaats gaven veel respondenten aan dat ze meer tijd zouden willen hebben om dieper op de bestaande onderwerpen in te kunnen gaan. Daarom is het aannemelijk dat er geen tijd is om risicofactoren en de preventie van grensoverschrijdend seksueel gedrag en ervaring ten aanzien van de adolescentie in het curriculum op te nemen. Bovendien kan het zijn dat pabodocenten geen of weinig kennis hebben van de risicofactoren ten aanzien van de adolescentie. Op de meeste Pabo's is RSV een (klein) onderdeel van een module of een vak en het kost tijd en energie om informatie over de risicofactoren te verwerven en te verwerken in de les(sen). Tenslotte kan het zijn dat respondenten van mening zijn dat de preventie van risicofactoren in het voortgezet onderwijs thuis hoort. Enerzijds is dat een aannemelijk argument, omdat in het voortgezet onderwijs aan adolescenten lesgegeven wordt. Anderzijds dienen kinderen al op jonge leeftijd weerbaar gemaakt te worden tegen risicofactoren. Zo dient op jonge leeftijd begonnen te worden met praten over seksualiteit, omdat ze er anders als adolescenten niet meer goed over durven praten.

Impliciet komt preventie ten aanzien van de risicofactoren wel aan bod. Zo is een deel van de inhoud van de lessen RSV op de Pabo's gericht op het met kinderen kunnen en durven praten over seksueel getinte onderwerpen. Bay-Cheng (2003) en Ellis en Grey (2004) moedigen ouders/verzorgers/leerkrachten aan om met kinderen over seksualiteit te praten, omdat uit hun onderzoek blijkt dat kinderen die vroeg over seksualiteit leren communiceren daar later minder moeite mee hebben. Het gevolg is dat de kans op grensoverschrijdend seksueel getint gedrag of ervaring kleiner zal zijn. Daarnaast worden op de meeste Pabo's studenten aangemoedigd om RSV op de basisschool te gaan geven. Ook besteden sommige Pabo's aandacht aan de sociale en relationele ontwikkeling en/of weerbaarheid van kinderen. Uit verschillende onderzoeken blijkt dat het belangrijk en effectief is als (op de basisschool) aandacht besteed wordt aan de sociale en relationele ontwikkeling en weerbaarheid van jonge kinderen (Kuyper et al., 2009; Ratto & Bogat,

1990). Hierbij dient gezegd te worden dat de effectiviteit hoger is als er verschillende didactische werkvormen gebruikt worden (Höing & Van Oosten, 2009; Ratto & Bogat, 1990; Wolfe et al., 1986). Daarnaast vermelden Schaalma en collega's (2004) dat interventies die alleen gericht zijn op het verwerven van kennis, geen gedragsverandering teweeg brengen. Dit dient door pabodocenten en studenten gerealiseerd te worden, omdat het kan zijn dat methodes voor RSV vooral ingaan op kennis en niet op vaardigheden.

De meeste Pabo's geven **(stage)opdrachten** aan de studenten. De inhoud van de opdrachten betreft meestal het nagaan op welke wijze de stageschool aandacht besteedt aan RSV en wat het beleid is ten aanzien van seksueel misbruik. Een andere opdracht die relatief vaak aan studenten gegeven wordt, is het voorbereiden van (een deel van) een les RSV in het basisonderwijs.

Op de meeste Pabo's wordt gebruik gemaakt van verplichte **literatuur** voor de student. De twee meest gebruikte boeken zijn 'Gezond gedrag in de basisschool' en 'Natuuronderwijs inzichtelijk'. Daarnaast bieden sommige Pabo's artikelen of een reader aan. Op één van de Pabo's is alle verplichte literatuur verwerkt in een reader. Een andere Pabo gebruikt alleen materiaal wat door de docent zelf verzameld is.

De meeste respondenten gaven aan dat ze student **ondersteunende materialen**, zoals de website van het AMK, de methode relaties en seksualiteit, film(fragmenten) verschaffen. De meeste Pabo's zeiden dat ze studenten aanmoedigen om die materialen te bekijken en te gebruiken. De redenen die aangedragen werden om ondersteunende informatie te verstrekken zijn: handvatten bieden voor het geval dat studenten als leerkracht te maken krijgt met seksueel getint gedrag of seksueel misbruik. Een andere reden is om de weinig lestijd te compenseren. Ten slotte gaven verschillende Pabo's aan de studenten zodoende weten waar extra informatie te vinden is.

Vijf van de twaalf Pabo's verkorten in de **deeltijd en/of duale onderwijsvariant** de hoeveelheid lestijd en wijzigen de inhoud van de les(sen). Een reden die sommige Pabo's gaven, is dat voor de deeltijd en de duale variant minder lessen beschikbaar zijn. Een andere Pabo gaf als reden voor het wijzigen van de inhoud van de lessen, dat deeltijdstudenten over het algemeen meer gemotiveerd zijn om informatie uit te wisselen met andere studenten over dit onderwerp en sneller uit eigen beweging bij hun mentor informeren op welke wijze RSV op de basisschool vormgegeven wordt. Daarom wordt in de lessen naar verhouding meer theorie meegegeven dan dat er gediscussieerd en gepraat wordt over stellingen en casussen ten aanzien van seksualiteit. Op sommige Pabo's krijgen studenten, die de deeltijd variant volgen, helemaal geen RSV. Aangezien de gemiddelde leeftijd van

de deeltijd studenten hoger is dan van voltijd studenten, wordt verondersteld dat de leerstof ten aanzien van RSV al beheerst wordt. De deeltijdstudenten hebben vaak meer ervaring op het gebied van seksualiteit en seksueel getint gedrag (in verband met hun eigen) kinderen. Het is de vraag of dat daadwerkelijk zo is, want uit onderzoek van Kocken en collega's (2007) en RNG (2009a) dat veel ouders hun kinderen te laat voorlichten. Het kan zijn dat oudere studenten zich minder geremd voelen, maar ze hebben tijdens de opleiding geen kennis gemaakt met seksueel getint gedrag en hun reactie daarop, waardoor ze niet adequaat reageren. Ten slotte bieden vier van de twaalf Pabo's bij de deeltijdstudie hetzelfde aan als bij de voltijdstudie. Daar wordt dus dezelfde hoeveelheid lesstof in dezelfde hoeveelheid lestijd geven als in de voltijdvariant.

5.2.2 Het uitvoerend curriculum

De **didactiek** en het verloop van de lessen op Pabo's is op het eerste gezicht veelzijdig. De opbouw en het verloop van de lessen zien er op elke Pabo anders uit. Toch keren een aantal lesonderdelen regelmatig terug, zoals het peilen van de studenten hoe ze tegen seksualiteit (en kinderen) aankijken en hoe ze vroeger zelf voorgelicht zijn. Ook ten aanzien van de werkvormen treedt er een clustering op. Zo worden op veel Pabo's stellingen en casussen besproken. Die werkvormen gaan meestal over mogelijke seksueel getinte situaties en of er wel of geen RSV in het basisonderwijs gegeven dient te worden. Verschillende respondenten gaven aan dat studenten zelf casussen in kunnen brengen. Op die wijze leren studenten met (ab)normale seksueel getinte situaties om te gaan. Zoals in tabel 2 aangegeven staat, is het belangrijk dat leerkrachten die vaardigheid bezitten, omdat ze dan in staat zijn om seksueel misbruik eerder te signaleren en op de juiste wijze te reageren op seksueel getint gedrag. Tijdens de lessen attenderen de meeste respondenten de studenten op ondersteunend materiaal dat ingezet kan worden bij het geven van lessen RSV op de basisschool. Met ondersteunende materialen worden onder andere prentenboeken, film(fragmenten) en informatieve websites bedoeld. Verschillende Pabo's gaven aan dat die ondersteunende materialen onder andere bedoeld zijn om het gesprek over seksualiteit op gang te brengen. Voor zowel de leerkracht als de kinderen is het een 'spannend' onderwerp, dat op een tactvolle wijze ingeleid dient te worden. Uit tabel 2 blijkt dat het creëren van een veilige omgeving belangrijk is. Het inleiden van een les met behulp van ondersteunend materiaal zal hoogst waarschijnlijk bijdragen aan een veilige omgeving.

Uit de resultaten blijkt dat ongeveer de helft van de respondenten expliciet aandacht besteed aan het aanleren van **vaardigheden**. Een deel van die vaardigheden betreft spontaan in kunnen gaan op seksueel getinte vragen en opmerkingen van kinderen. Drie van de twaalf Pabo's noemden vaardigheden die in tabel 2 vermeld zijn en door Höing en Van Oosten (2009), Kirby en collega's

(1994), Kuyper en collega's (2009) en Wolfe en collega's (1986) gezien worden als belangrijke vaardigheden om kinderen en adolescenten weerbaarder te maken ten aanzien van grensoverschrijdend seksueel getint gedrag en ervaring. Die vaardigheden zijn studenten aanleren om een rollenspel te kunnen begeleiden en zelfvertrouwen en empathisch vermogen bij kinderen te ontwikkelen. Het is belangrijk dat meer Pabo's daar aandacht aan gaan besteden. Ook zouden Pabo's meer aandacht kunnen besteden aan vaardigheden ten aanzien van de pedagogiek en didactiek, zoals ontwikkelen van relaties met de kinderen in de groep, het opstellen van concrete lesdoelen, het aantal lesdoelen en het inzetten van video, theater, rollenspel en discussie in de groep door de leerkracht. Daarnaast schijnen verschillende andere vaardigheden, die in tabel 2 genoemd zijn, op Pabo's niet besproken te worden. Zo gaf geen van de Pabo's aan dat studenten er op gewezen worden een veilige omgeving te creëren of dat studenten aangeleerd worden om concrete lesdoelen op te stellen of de hoeveelheid lesstof aan te passen aan de leeftijd van de kinderen. Eén van de Pabo's gaf te kennen dat er geen vaardigheden aangeleerd worden, omdat die lesstof in een andere module (pedagogiek, didactiek) aan bod komt. Dat zou een reden kunnen zijn waarom de andere Pabo's geen aandacht schenken aan het aanleren van vaardigheden. Ten slotte is het belangrijk dat leerkrachten zich bewust zijn van dat kinderen informatie opnemen als ze zich kunnen identificeren met de verstrekker van de informatie, zoals in tabel 2 weergegeven staat. Uit paragraaf 2.5 blijkt dat peerinstructie en rollenspel zich daarvoor goed lenen.

Hoewel Kirby en collega's (1994) en vaardigheid 11 in tabel 2 wijzen op het belang van dat **normen en waarden** bij de leeftijd en de relationele en seksuele ontwikkeling van kinderen dient aan te sluiten, gaf geen van de Pabo's aan daar iets mee te doen. Alle Pabo's gaven wel aan expliciet wel of geen persoonlijke normen en waarden over te dragen. Een van de respondenten die bewust geen waarden en normen overdraagt, geeft aan dat hij de student zelf wil laten nadenken over normen en waarden die hij of zij belangrijk vindt en uit wil dragen. Hij denkt dat die didactische werkwijze effectiever is dan dat hij het mondeling overdraagt. Twee respondenten, weergaven dat ze niet expliciet waarden en normen overdragen, gaven aan dat ze beseffen dat ze wel onbewust waarden en normen overdragen. Het is opvallend dat de normen en waarden, die verschillende respondenten expliciet overdragen op basisscholen, als algemeen geldend beschouwd kunnen worden. Enkele voorbeelden van die waarden en normen zijn: niet met je hand in je ondergoed in gezelschap, niet in elkaars ondergoedgebied komen, zowel meisjes als jongens kunnen in de keukenhoek hakjes aan en schortjes voor.

Naar aanleiding van het analyseren van het interview zijn een tweetal punten naar voren gekomen die opgenomen dienen te worden in tabel 2. Een onderwerp dat veel aan bod kwam is het signaleren

van seksueel misbruik. Die vaardigheid gaat vooraf aan de vaardigheid adequate stappen kunnen ondernemen als er sprake is van seksueel misbruik. Daarom dient die vaardigheid toegevoegd te worden aan tabel 2. Ten tweede gaven een aantal respondenten weer dat ze studenten wijzen op de invloed van hun nonverbale reactie op seksueel getint gedrag. Hoe zouden kinderen reageren als de leerkracht iets terugdeinst voor een seksueel getinte vraag? Daarom zou de vaardigheid 'beseffen wat de gevolgen van nonverbale reacties kan zijn op de beleving van seksualiteit van kinderen'.

5.3 Verschil tussen openbare en protestants-christelijke Pabo's

Er is ook nagegaan of tussen openbare en protestants-christelijke Pabo's op de genoemde subvragen verschillen zijn. Op het gebied van de context van de lessen zijn geen verschillen tussen openbare en protestants-christelijke Pabo's te zien. Onder beide denominaties zijn er Pabo's die veel en weinig lessen en contacturen aan RSV besteden. Ook valt er geen verschil te ontdekken wat betreft het leerjaar waarin de lessen aangeboden worden.

Verder is in het geschreven curriculum wel een aantal verschillen te zien. Ten eerste hebben twee protestants-christelijke scholen zelf een literatuurbundel samen gesteld, waarin sommige artikelen vanuit een christelijke visie belicht worden. Een ander verschil is dat op de meeste protestants-christelijke bepaalde onderwerpen vanuit een Bijbelse visie worden gezien. De ene christelijke Pabo heeft dat meer en explicieter in het curriculum verwerkt dan een andere Pabo. Op een van de Pabo's is het christelijk element nagenoeg afwezig. Dat zou kunnen liggen aan de identiteit van de hogeschool. Daarnaast de respondent niet maar een paar maanden werkzaam op de Pabo en de lessen RSV werden door haar opnieuw opgezet. Wellicht dat het curriculum nog niet helemaal vast lag. Een ander verschil tussen protestants-christelijke Pabo's betreft onderwerpen als voorbehoedsmiddelen en samenlevingsvormen anders dan heteroseksualiteit.

Ook in het uitvoerend curriculum zijn geen grote verschillen te zien. Het valt wel op dat twee Pabo's, waar het (on)geschreven curriculum niet expliciet op christelijke elementen ingegaan wordt, wel expliciet zeiden dat ze de studenten wijzen op dat studenten respect dienen te hebben voor scholen waar vanuit de geloofsovertuiging weinig tot geen lessen RSV appreciëren. Daarnaast gaf een van de Pabo's aan ze studenten erop wijzen om respect te hebben voor kinderen die uit een andere gezinssamenstelling (bijvoorbeeld met twee vrouwen of twee mannen als ouders) komen dat de student gewend is. Die Pabo gaf aan dat studenten namelijk ook op openbare basisscholen stage kunnen lopen. De kans dat een kind uit een gezinssamenstelling komt met ouders van hetzelfde geslacht is groter dan op een protestants-christelijke basisschool.

Uit de voorgaande paragraaf kan opgemaakt worden dat er opvallendere verschillen zijn tussen protestants-christelijke Pabo's dan tussen openbare en protestants-christelijke Pabo's. Een

verklaring voor de verschillen tussen protestants-christelijke Pabo's kan zijn dat er verschil is in de mate van orthodoxie. Hoe orthodoxer de Pabo, hoe christelijke elementen in de literatuur en de lessen verweven zit.

6. Discussie

Bij een aantal zaken gedurende het onderzoek zijn een aantal kritische kanttekeningen te plaatsen. Deze worden hieronder besproken.

De eerste kanttekening betreft het begrippenkader. Een aantal respondenten hadden het begrippenkader niet gelezen. Desondanks is de onderzoeker van mening dat er geen miscommunicatie was wat betreft de begrippen uit het begrippenkader. Toch dient rekening gehouden te worden met de invloed die het kan hebben gehad op de betrouwbaarheid en validiteit van de resultaten.

In de tweede plaats raadt Boeije (2005) aan om het coderingsproces in een team plaats te laten vinden. De kans dat resultaten over het hoofd gezien worden of dat data te zwaar of te licht gewogen wordt, is dan minder groot, waardoor de betrouwbaarheid en de validiteit van het onderzoek beter is. Daarnaast kan, als meerdere personen onafhankelijk van elkaar coderen, een interbeoordelaarsbetrouwbaarheid berekend worden. Hoe hoger die is, hoe betrouwbaarder de codering en hoe betrouwbaarder en meer valide de resultaten en conclusies zijn. Aangezien dit onderzoek door één persoon uitgevoerd is, kan niet gegarandeerd worden dat de resultaten van dit onderwerp voldoende betrouwbaar en valide zijn.

Ten derde kan de vraag gesteld worden of de data, verkregen uit de eerste drie onderzoeken, een goede afspiegeling zijn van wat er daadwerkelijk gebeurt op de Pabo. Aangezien er geen ruimte was om proefinterviews te houden, zijn de eerste drie interviews zo snel mogelijk gecodeerd en geanalyseerd. Tijdens de eerste drie interviews werd soms onjuist doorgevraagd en af en toe van het onderwerp afgeweken. Daarnaast diende de onderzoeker nog feeling te krijgen met de vragen, waardoor het interview niet altijd vloeiend verliep. De interviews die volgden verliepen beduidend soepeler, gestructureerder en gelijkmatiger dan de eerste drie.

Verder wordt waarschijnlijk op veel Pabo's meer leestijd aan RSV besteed dan in dit onderzoek vermeld is. Het kan namelijk zijn dat de respondenten bewust of onbewust, informatie achtergehouden hebben, dat de onderzoeker onjuist doorgevraagd heeft of dat een les, om welke reden dan ook, toch anders verloopt dan dat de respondent weergegeven heeft. Vooral bij de respondenten die nog nooit RSV gegeven hebben, is dat niet ondenkbaar. Hoewel de onderzoeker aantekeningen maakte, moest achteraf vastgesteld worden dat af en toe onjuist doorgevraagd is. De vragen die hadden moeten worden gesteld, zijn achteraf in een mail aan de respondenten

voorgelegd. Omdat de onderzoekscondities van de respondenten op die momenten niet gelijk waren, kan het zijn dat er een vertekend beeld van de resultaten opgetreden is.

Omdat de onderzoeker vooraf niet van elke Pabo het geschreven curricula of een reder had ontvangen, moest de onderzoeker tijdens het interview eerst die informatie achterhalen. Zodoende bleef er minder tijd over om in te gaan op de redenen achter de lesinhoud en lesdoelen, met gevolg dat de data over de redenen van de inhoud van het curriculum van Pabo's niet goed met elkaar te vergelijken zijn. Tenslotte verliepen de momenten, waarop de interviews over normen en waarden en vaardigheden plaatsvonden, niet altijd even vloeiend. De onderzoeker bemerkte dat veel respondenten niet goed wisten wat met de begrippen bedoeld werd. Daarom droeg de onderzoeker een aantal voorbeelden van waarden en normen en vaardigheden aan. Het viel op dat de respondenten vooral op de genoemde waarden en normen en vaardigheden ingingen. De onderzoeker droeg niet in elk interview dezelfde waarden en normen aan, waardoor de respondenten in het ene interview op andere waarden en normen en vaardigheden ingingen dan de respondenten in een ander interview.

Hoewel er een aantal kanttekeningen te plaatsen zijn bij het onderzoek, is dit het eerste wetenschappelijke onderzoek dat inzicht geeft in wat op Pabo's wordt gedaan aan RSV. Dit onderzoek kan informatie verschaffen voor andere potentiële onderzoeken over RSV op Pabo's, het basis- en het voortgezet onderwijs. Zo kan dit onderzoek de basis zijn voor onderzoek naar of en hoe pas afgestudeerde leerkrachten RSV in het basisonderwijs geven en in hoeverre ze gebruik maken van de kennis die ze op de Pabo verworven hebben. Dit onderzoek kan ook gebruikt worden als een spiegel voor leerkrachten in het basisonderwijs. In hoeverre bezit de leerkracht de kennis en vaardigheden, zoals die in tabel 2 beschreven zijn. Zo kunnen ze aan de hand van tabel 2 reflecteren op hun kennis en vaardigheden ten aanzien van RSV. Daarnaast verschaft dit onderzoek voor iedere Pabo afzonderlijk inzicht in wat er aangeboden wordt. Tot slot is het voor Pabo's interessant om te zien op welke wijze andere Pabo's aandacht besteden aan dit onderwerp, zodat ze ideeën opdoen voor hun eigen curriculum.

Referentielijst

Algemene Vereniging Schoolleiders. (2010). *Bussemaker: 'Meer aandacht voor seksuele vorming'*. Gevonden op 17 april 2010, op

<http://www.avv.nl/artikelen/Lists/Artikelen/Artikel.aspx?ID=2370>

Baarda, D. B. , & De Goede, M. P. M. (2006). *Basisboek Methodes en Technieken. Handleiding voor*

- het opzetten en uitvoeren van kwantitatief onderzoek*. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff.
- Baarda, D. B. (2009). *Dit is onderzoek! Richtlijnen voor het opzetten, uitvoeren en evalueren van kwantitatief en kwalitatief onderzoek*. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff.
- Bakker, F., De Graaf, H., De Haas, S., Kedde, H., Kruijer, H., & Wijsen, C. (2009). *Seksuele gezondheid in Nederland 2009*. Gevonden op 20 mei 2010, op <http://www.rng.nl/productenendiensten/onderzoekspublicaties/downloadbare-publicaties-in-pdf/rapport-seksuele-gezondheid-in-nederland-2009>
- Bay-Cheng, L. Y. (2003). The trouble of teen sex: the construction of adolescent sexuality through school-based sexuality education. *Sex Education: Sexuality, Social and Learning*, 1, 61–74.
- Berk, L. E. (2008). *Infants, Children and adolescents*. Boston: Perarson.
- Bijbehorende bekwaamheidseisen PO*. (2004). Gevonden op 3 februari 2011, op <http://www.lerarenweb.nl/lerarenweb-bekwaamheid.html?sbl&artikelen&45>
- Boeije, H. (2005). Kwalitatief onderzoek. In: H. 't Hart, H. Boeije & J. Hox (Eds.), *Onderzoeksmethodes*. (p. 253-299). Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Boeije, H. (2008). *Analyseren in kwalitatief onderzoek. Denken en doen*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Boeije, H. , 't Hart. H. , & Hox, J. (2009). *Onderzoeksmethodes*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Commissie Samson opent meldpunt seksueel misbruik*. (2010). Gevonden op 3 februari 2011, op <http://www.rijksoverheid.nl/nieuws/2010/07/19/commissie-samson-opent-meldpunt-seksueel-misbruik.html>
- Crone, E. (2010). *Het puberende brein. Over de ontwikkeling van de hersenen in de unieke periode van de adolescentie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Davis, C. M. , Yarber, W. L. , Bauseman, R. , Schreer, G. , & Davis, S. L. (1998). *Handbook of sexuality related measures*. Thousand Oaks: SAGE.
- Delfos, M. F. (1994). De ontwikkeling van intimiteit. Een ontwikkelingspsychologisch model gekoppeld aan een model van de gevolgen van seksueel misbruik. *Tijdschrift voor seksuologie*, 4, 282-292.
- Delfos, M. (2008). *Seksuele voorlichting: thuis of op school?* Gevonden op 10 april 2010, op http://www.trouw.nl/onderwijs/opinie/columns/article1931602.ece/Seksuele_voorlichting_thuis_of_op_school_.html
- Dagblad Trouw. (2007). *Scholen willen seksvoorlichting als kerndoel*. Gevonden op 10 april 2010, op <http://www.trouw.nl/nieuws/zorg/article1473649.ece>
- Van der Doef, S. (2007). *Kleine mensen, grote gevoelens*. Amsterdam: Ploegsma.
- Ellis, S. , & Grey, A. (2004). *Prevention of sexually transmitted infections (STIs): a review of reviews*

- into the effectiveness of interventions of non-clinical interventions*. Gevonden op 3 september 2010, op http://www.nice.org.uk/nicemedia/documents/sti_eb_summary.pdf
- Frans, E., & Klai, T. (2005). *Seksuele vorming. Raamwerk voor opvoeders, leerkrachten en voorlichters*. Gevonden op 31 augustus 2010, op http://www.sensoa.be/downloadfiles_shop/raamwerk_seksuele_vorming_2005.pdf
- Friedrich, W. N., Fisher J., Broughton, D., Houston, M., & Shafran, C. R. (1998). *Normative sexual behavior in children: a contemporary sample*. Gevonden op 3 september 2010, op <http://pediatrics.aappublications.org/cgi/reprint/101/4/e9>
- Friedrich, W. N., Grambsch, P., Broughton, D., Kuiper, J., & Beilke, R. L. (1991). Normative sexual behavior. *Pediatrics*, 3, 456-464.
- De Graaf, H., Meijer, S., Poelman, J., & Vanwesenbeeck, I. (2005). *Seks onder je 25e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005*. Delft: Eburon.
- De Graaf, H., & Rademakers, J. (2007). Seksueel gedrag en seksuele gevoelens van prepuberale kinderen. *Tijdschrift voor seksuologie*, 31, 184-194.
- De Graaf, H., Nikken, P., Felten, H., Janssens, K., Van Berlo, W. (2008). *Seksualisering: een reden tot zorg? Een verkennend onderzoek onder jongeren?* Gevonden op 3 september 2010, op <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2008/11/07/rapport-seksualisering-reden-tot-zorg.html>
- De Graaf, H., Neeleman, A., Vennix, P., & Van Sons- Schoones, S. (2004). De seksuele levensloop. In: L. Gijs, L. Gianotten, I. Vanweesenbeeck & Ph. Th. M. Weijnenborg, *Seksuologie* (p. 167-187). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Hagens, R., & Leeuwenbergh, I. (1999). *Het geheel is meer dan de som der delen. Onderzoek naar kennis van seksualiteit bij kinderen van 7 en 8 jaar*. Amsterdam: VU.
- Höing, M., & Van Oosten, M. (2004). Primaire preventieve seksueel geweld. In: L. Gijs, L. Gianotten Vanweesenbeeck, & Ph. Th. M. Weijnenborg (Eds.), *Seksuologie* (p. 281 - 303). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Höing, M., & Van Oosten, M. (2009). Primaire preventie seksueel geweld. In: L. Gijs, L. Gianotten Vanweesenbeeck, & Ph. Th. M. Weijnenborg (Eds.), *Seksuologie* (p. 267-296). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Jaarrapport Landelijke Jeugdmonitor*. (2009). Gevonden op 14 september 2010, op <http://jeugdmonitor.cbs.nl/NR/rdonlyres/0ED259EB-3584-41B4-922B-1CEC6476F410/0/2009g93pub.pdf>
- Kaestle, C. E., Halpern, C. T., Miller, W. C., & Ford, C. A. (2005). Young age at first sexual intercourse and sexually transmitted infections in adolescents and young adults. *American Journal of Epidemiology*, 161, 774-780.

- Keaser, F., DiSalvo, C., & Moglio, R. (2000). Sexual behaviors of young children that occur in schools. *Journal of sex education and therapy*, 4, 277-285.
- Killén, K. (1999). *Het mishandelde kind. Kindermishandeling en een tekort aan zorg*. Rotterdam: As.Donker.
- Kirby, D., Short, L., Collins, J., Rugg, D., Kolbe, L., Howard, M., Miller, B., Sonenstein, F., Zabin, L. S. (1994). School-Based Programs to Reduce Sexual Risk Behaviors: A Review of Effectiveness. *Public health reports*, 3, 339-360.
- Kirby, D. B., Laris, B. A., & Rolleri, L. A. (2006). Sex and HIV Education Programs: their impact on sexual behaviors of young people throughout the world. *Journal of Adolescent Health*, 20, 206–217.
- Kocken, P., Weber, S., Bekkema, N., Van Dorst, A., Van Kesteren, N., & Wiefferink, K. (2007). *Een inventarisatie van seksuele gezondheidsbevorderingsinterventies voor de jeugd van 10 tot 21 jaar*. TNO: Leiden.
- Kohnstamm, R. (2002). *Kleine ontwikkelingspsychologie 1. Het jonge kind*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Kuyper, L., De Wit, J., Adam, P., Woertman, L., & Van Berlo, W. (2009). *Laat je nu horen! Een onderzoek naar grensoverschrijdende seksuele ervaring en gedragingen onder jongeren*. Gevonden op 4 oktober 2010, op http://www.uu.nl/SiteCollectionDocuments/Corp_UU%20en%20Nieuws/Eindrapport%20laat%20je%20nu%20horen%20-%20De%20Wit%20en%20Kuyper.pdf
- Laat school bescheiden zijn in seksuele vorming*. (2010). Gevonden op 7 januari 2011, op http://www.refdag.nl/opinie/opinie/laat_school_bescheiden_zijn_in_seksuele_vorming_1_5_16513
- Lamers-Winkelmann, F. (2005). Seksueel misbruik. In: J. Hermanns, C. van Nijnatten, F. Verheij & M. Reuling (Eds.), *Handboek Jeugdzorg* (pp. 357-374). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Larsson, I., & Svedin, C. G. (2001). Sexual behavior in Swedish preschool children, as observed by their parents. *Acta Paediatr*, 90, 436-444.
- Van Lee, L., Marjanovic, A., Wijsen, C., & Mouthaan, I. (2005). *Gezocht: handboek seksuele opvoeding. Een exploratie van knelpunten en ondersteuningsbehoeften van ouders bij de seksuele opvoeding van hun kinderen*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- Maatschappelijke problemen / En de ouders dan?* (2006). Gevonden op 7 januari 2011, op http://www.trouw.nl/archief/article1315866.ece/Maatschappelijke_problemen_En_de_ouders_dan_.html?all=true
- Martin, K. A., & Luke, K. (2010). Gender Differences in the ABC's of the Birds and the Bees: What Mothers Teach Young Children About Sexuality and Reproduction. *Sex Roles*, 62, 278-291.

- Masters, W. H. , Johnson, V. E. , & Kolodny, R. C. (1983). *Human Sexuality*. Boston: Little, Brown & Company.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2006). *Kerdoelen primair onderwijs*. Den Haag: DeltaHage
- Nieuwe jongerencampagne: MAAK SEKS LEKKER DUIDELIJK. (2010). Gevonden op 3 februari 2011, op <http://www.soaids.nl/nieuwsoverzicht/Nieuwsitem/242>
- Miles, M. B., & Huberman, A. B. (1994). *Qualitative Data Analysis*. Thousand Oaks: SAGE.
- Peerdeman, K., & Van Wijck, A. (2009). "Juf, wat is pijpen?" *Vooronderzoek naar relationele en seksuele vorming bij de Pabo's*. Amsterdam: UvA.
- Rathus, S, A., Nevid, J. S., & Ficher Rathus, L. (1993). *Human sexuality in a world of diversity*. Boston: Allyn and Bacon.
- Ratto, R., & Bogat, G. A. (1990). An evaluation of a preschool curriculum to educate children in the prevention of sexual abuse. *Journal of community psychology*, 18, 289-303.
- Reaves, C. C. (1992). *Qualitative research for the behavioral science*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Relationele en seksuele vorming op de BSO*. (2010). Gevonden op 7 januari 2011, op <http://www.ggd.rotterdam.nl/smartsite1144.dws?goto=2259127&channel=2814&substyle=>
- RNG (2009a). *Sexual and reproductieve health*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- RNG (2010). *Onderzoek naar ontwikkeling lesmateriaal seksuele vorming van jonge kinderen in de Pabo's in voorbereiding (interne publicatie)*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- Sandfort, T. G. M., & Cohen-Kettenis, P. T. (2000). Sexual behavior in Dutch and Belgian children as observed by their mothers. *Childhood Sexuality: Normal Sexual Behavior and Development*, 12, 105-115.
- Saunders, M. , Lewis, P. , & Thornhill, A. (2005). *Methodes en technieken van onderzoek*. Prentice Hall: Pearson.
- Schaalma, H. P., Abraham, C., Gillmore, M. R., & Kok, G. (2004). Seks Education as Health Promotion: What Does It Take? *Archives of Seksual Behavior*, 3, 259–269.
- Shtarkshall, R. A., Santelli, J. S., & Hirsch, J. S. (2007). Sex education and sexual socialization: roles for educators and parents. *Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 2, 116-121.
- De Smet (2007). *Relationele en seksuele vormingsactiviteiten aan tieners van 10 tot 14 jaar in de vlaamse jeugdbeweging: een inventarisatie- en behoefte onderzoek*. Gevonden op 3 september 2010, op http://www.vub.ac.be/wetenschapswinkel/publicaties/2006-2007/thesis_SDeSmet_Sensoa.pdf
- Swaab, D. (2011). *Wij zijn ons brein. Van baarmoeder tot alzheimer*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Turner, J. S. , & Rubinson, L. (1993). *Contemporary human sexuality*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

- Turner, H. A., Finkelhor, D., & Ormrod, R. (2010). Child Mental Health Problems as Risk Factors for Victimization. *Child Maltreatment*, 2, 132-143.
- Van der Voordt, T., & Lans, W. (1999). *Beschrijvend onderzoek*. Gevonden op 7 september 2010, op <http://team.bk.tudelft.nl/Publications/2000/Ways%20to%20study%20prelininary%20Dutch%20versions/05Beschrijvend%20onderzoek.htm>
- Walliman, N. (2006). *Your research project : a step-by-step guide for the first-time researcher*. London: SAGE.
- Week van de lentekriebels*. (n.d). Gevonden op 7 januari 2011, op http://www.weekvandelentekriebels.nl/leerkrachten/week_van_de_lentekriebels/
- Weyman, A. (2004). Putting sex in context: sex and relationships education in schools. *Education*, 2, 80-85.
- Wolfe, D. A., MacPherson, T., Blount, R, & Wolfe, V. V. (1986). Evaluation of a brief intervention for educating schoolchildren in awareness of physical and sexual abuse. *Child Abuse & Neglect*, 10, 85-92.
- Wonderlijk gemaakt*. (2010). Gevonden op 7 januari 2011, op <http://www.wonderlijkgemaakt.nl/>
- Woody, J. (2001) *How Can We Talk About That?* New York: John Wiley and Sons.
- Zwierp, C. S. (2008). *De seksuele opvoeding van jonge kinderen. Ervaringen van moeders en leidsters*. Amsterdam: Teunissen.

Bijlagen

Bijlage 1. Verzonden brief naar de respondenten

De brief betreft een standaardversie. Afhankelijk van hoe de onderzoeker in contact kwam met de respondent is de brief aangepast. De afwijkingen betreffen meestal de openingszin.

Geachte (naam van de respondent),

In verband met mijn master Onderwijskundig ontwerp en advies aan de Universiteit Utrecht doe ik, in samenwerking met het onderzoekscentrum voor seksualiteit, de Rutgers Nisso Groep (RNG), onderzoek naar de relationele en seksuele vorming in het curriculum van Pabo's.

Volgens de Rutgers Nisso Groep (RNG) is er op basisscholen steeds meer interesse in relationele en seksuele vorming. Daarnaast pleit het al jaren voor relationele en seksuele vorming in het basisonderwijs. Daarnaast wil ruim de helft van de basisscholen dat relationele en seksuele vorming in de kerndoelen wordt opgenomen. Aangezien Pabo's studenten als toekomstige leerkrachten opleiden, ben ik benieuwd hoe Pabo's studenten voorbereiden op het ondersteunen van de relationele en seksuele ontwikkeling van kinderen op de basisschool.

Graag zou ik twee docenten, die de meeste kennis hebben van relationele en seksuele vorming in het curriculum van de Pabo, afzonderlijk interviewen.

Die interviews zullen drie kwartier tot een uur duren. De plaats van afname is (naam Pabo).

Ik hoop van harte op respons. Als u nog vragen heeft, hoor ik het graag.

Met vriendelijke groeten,

Tanieka Zijderveld
Kampen

Bijlage 2. Vragenlijst onderzoek seksuele vorming Pabo's

Inleiding en instructie

- Achtergrond van het onderzoek weergegeven.
- Doel van het interview weergegeven.
- Thema's van de vragen weergegeven.
- Respondent heeft het recht om de geluidsopname stop zetten als hij/zij het wil.
- Respondent heeft het recht om een vraag niet te beantwoorden.
- Verwerking van de gegevens
 - o Anoniem: de naam van de school en de respondent komt in de beschrijving van de onderzoeksresultaten niet naar voren.
- Alleen de onderzoeker beluistert de geluidsopnames.
- De geluidsopnames worden na het onderzoek van de laptop worden verwijderd.
- Alleen de onderzoeker leest de uitgetypte data.
- Het interview duurt ongeveer 45-60 minuten.
- Tijdens het interview worden soms aantekeningen gemaakt.
- Het kan zijn dat er vragen gesteld worden waarop terloops in het interview al deels antwoord op is gegeven. Voor de volledigheid wordt de vraag toch gesteld.
- Neem de tijd om de vragen te beantwoorden.
- Vragen of de respondent nog vragen of opmerkingen heeft.

Vragen

Eerst begrippenkader onder de aandacht brengen

- Welke verschillen zijn er tussen de begrippen zoals die op de Pabo gebruikt worden en zoals die in het begrippenkader staan? *Benadrukken dat het niet erg is als begrippen een verschillende invulling krijgen. Deze vraag wordt gesteld om miscommunicatie te voorkomen.*

Omvang lessen

- Hoe wordt lesstof met betrekking tot de relationele en seksuele vorming van basisschoolleerlingen in het curriculum verwerkt?
Topics:
 - o Hoorcolleges

- (Stage)opdrachten
 - Gastlessen
 - Lezingen
 - Studiedag
 - Groepsdiscussieopdrachten
 - Video
- In welke vakken en in welke leerjaren wordt relationele en seksuele vorming aangeboden?
Topics:
 - Biologie,
 - Pedagogiek
 - Zorgverbreding,
 - Natuur,
 - Milieu en Techniek,
 - Gezondheidskunde/Verkeer en
 - Pedagogiek/Onderwijskunde
- Indien de lesstof over de relationele en seksuele vorming concreet aangeboden wordt (in de vorm van modules, lessen of studiedagen) hoeveel lestijd wordt aan de relationele en seksuele vorming van kinderen besteed?
 - Indien er sprake is van integratie van seksuele vorming met andere thema's hoeveel lestijd wordt ongeveer aan de relationele en seksuele vorming van kinderen besteed?

Inhoud lessen

- Wat zijn de doelen van de lessen die gaan over relaties en seksualiteit?
- Wat is de inhoud van de lessen die gaan over relaties en seksualiteit?
Topics:
 - Seksuele ontwikkeling van kinderen
 - Individuele risico- en beschermingsfactoren ten aanzien van grensoverschrijdend seksueel gedrag en ervaring
 - Seksueel misbruik
 - Seksueel getint gedrag
 - Weerbaarheid

- Vaardigheden: rollenspel, peerinstructie, discussies begeleiden, lesinhoud afstemmen op de kinderen van de groep, video en theater inzetten.
 - Didactiek: concrete lesdoelen, overdracht van hoeveelheid informatie
- Wat is de reden dat er gekozen is om die lessen die inhoud te geven?
Topics:
 - Voldoen aan kerndoelen
 - Voorbereiding op methodes in het basisonderwijs
- Wilt u waarden en normen overdragen aan studenten waarvan u vindt dat de studenten die in de klas op de kinderen over dienen te dragen?
 - Zo ja, welke?
 Topics:
 - Besef van invloed waarden en normen van leerkracht op kinderen
 - Waarden en normen aan laten sluiten bij de ontwikkeling van kinderen
- Wilt u de studenten vaardigheden bijbrengen waarvan u denkt dat ze die moeten bezitten om RSV te kunnen geven?
 - Zo ja, welke?
 Topics:
 - Adequaaf reageren bij vermoeden seksueel getint gedrag
 - Adequaaf reageren op seksueel getint gedrag
 - Versterken van weerbaarheid van kinderen
 - Kan video, theater, rollenspel en discussies inzetten en die werkvormen begeleiden
 - Opstellen van concrete lesdoelen
 - Overdragen van hoeveelheid informatie
 - Inhoud les afstemmen op kinderen in de groep
 - Peerinstructie

Extra lesstof

- Zou de Pabo studenten meer willen meegeven ten aanzien van dit onderwerp? (denk aan theorie/vaardigheden/competenties)
 - Zo ja, wat?
 - Wat is de reden dat dat (nog) niet gerealiseerd is?

Voltijd en deeltijd

- Zijn er nog verschillen tussen voltijd en deeltijd wat betreft de bovenstaande vragen?
 - Zo ja, welke verschillen?
- Zijn er nog verschillen tussen voltijd en dual wat betreft de bovenstaande vragen?
 - Zo ja, welke verschillen?

Slotvraag

- In welk(e) vak(ken) zou het onderwerp relationele en seksuele vorming nog meer aan bod kunnen komen?

Afsluiting

- Dit is het einde van het interview.
- Aan respondent vragen of de respondent nog vragen of opmerkingen heeft.
- Respondent bedanken.

Bijlage 3. Codes en hun betekenissen

Woord	Code
Leerdoelen	LD
Competenties	C
Reden leerdoel/lesinhoud	RL
kernbegrippen	K
Soort opdracht	SO
Inhoud van de opdracht	IO
Film	F
Informatieve boeken voor kinderen	IVK
Verplichte literatuur	VL
Aanbevolen literatuur/organisaties	ALO
Welk leerjaar	WL
welke les(sen)/	WS
Hoeveelheid lestijd	HL
Onder welk vak/module RSV valt	VMRSV
Titel van de module	TM
Thema's lessen	TL
Welke normen en waarden	WNW
Reden normen en waarden	ENW
Welke opdrachten	WO
Reden opdrachten	RO
Verschillen tussen opleidingsvarianten	VTO
Extra lesstof	EL
Christelijk aspect	CA
Overig	O
Materiaal Lessen	ML
Didactiek/werkwijze	DW
Bron lesinhoud	BL
Houding studenten in les	HSL
Tijdgebrek	T
Geen expertise	GE
Welke vaardigheden	WV
Reden wel/niet vaardigheden	RWNV

Incidenteel aangeboden

I

Toekomst

T

Bijlage 4. Operationalisatie van de begrippen: seksualiteit, relationele en seksuele vorming, relationele en seksuele ontwikkeling, seksuele voorlichting, seksueel getint gedrag, seksuele activiteit.

Begrip	Dimensies	Subdimensies	Indicatoren
seksualiteit	Relationele en seksuele ontwikkeling	Genderidentiteit	-Zelfbeeld
	definitie:		-Lichaamsbeeld
Seksualiteit omvat de volgende begrippen:	Met relationele en seksuele ontwikkeling wordt het proces dat vorm geeft aan de latere		-Geslachtskenmerken en lichamelijke verschillen
gender- en seksuele oriëntatie, seksuele diversiteit,	volwassen seksualiteit bedoeld en het is een deel van de algemene ontwikkeling van kinderen (De Graaf & Rademakers, 2003)		-Interesse in lichaam van volwassenen.
identiteitsontwikkeling ,			-Kijken naar elkaars lichaam.
lichamelijke sensitiviteit en			-Laat genitaliën aan andere kinderen zien.
relationele ontwikkeling			-Spelen met speelgoed van eigen sekse of van de andere sekse.
			-Rolgedrag
			-Experimenteren met gedrag van de andere sekse
			-Stereotypen: Jongens zijn stoer, meisjes zeuren.
		Lichamelijke sensualiteit	-Knuffelen met moeder/vader
		kinderen	-Knuffelen met vreemden
			-Lichaamscontact met zichzelf of anderen
			-Masturbatie
			-Seksueel getinte spelletjes, zoals doktertje/vader en moedertje/zoen tikkertje

	-Zoentjes geven
	-Aanraken van genitaliën
	-Naakt rondlopen
Relationele ontwikkeling kinderen	-‘Verliefd zijn’, ofwel een vriendje of vriendinnetje erg aardig vinden (zonder lust gevoelens).
	-Trouwen met opa, oma, mama, juf, een vriendje of vriendinnetje.
	-Ontwikkelen van zelfvertrouwen om op latere leeftijd contact te durven leggen met degene op wie je verliefd bent.
Volwassen seksualiteit	-Lust gevoelens
	-Geslachtsgemeenschap
	-Erotiek
	-(Tong)zoenen
	- Seksuele contacten

(Van der Doef, 2007; Graaf & Rademakers, 2003; Larsson & Svedin, 2001)

Begrip	Dimensies	Subdimensies	Indicatoren
seksuele vorming	Op cognitief vlak: Seksuele voorlichting		-Kennis van geslachtsdelen, ontstaan van een mens, relationele en seksuele ontwikkeling van baby tot

De algemene doelstelling van seksuele vorming is:

"Seksuele vorming is erop gericht jongeren te ondersteunen bij de ontwikkeling tot een persoon die respect heeft voor zichzelf en anderen, die zich bewust is van eigen en andermans waarden, normen en mogelijkheden en gefundeerde beslissingen kan nemen op het gebied van seksualiteit. Een positief zelfbeeld, emotionele openheid en het hebben van zelfvertrouwen zijn hiervoor een voorwaarde." (Frans & Klaj, 2005).

Op sociaal vlak: Normen en waarden, relaties

adolescenten/

volwassene, SOA's, verschillende soorten liefdesrelaties (gehuwd/ongehuwd/LAT-relatie/homoseksuele, biseksuele en lesbische relatie), voorbehoedsmiddelen, lichaamsverzorging, verschil seksualiteit in de media en dagelijkse realiteit, veranderingen in de puberteit, e.d. (Volgens Frans & Klaj, 2005 behoren de bovenstaande onderwerpen tijdens seksuele voorlichting aan bod te komen. Natuurlijk dienen de onderwerpen aangepast te zijn op het niveau van een kind.)

- Wel/niet niet naakt rondlopen (in openbaar)
 - Wel/niet niet aan kruis zitten (in openbaar)
 - Wel/niet seksueel getinte spelletjes spelen
 - Verliefd zijn op beste vriend of vriendin.
 - Trouwen met mama, opa, juf
 - Seksuele rechten van kinderen (iedereen vrijheid eigen seksualiteit vorm te geven binnen grenzen van respect voor de ander en wensen en grenzen alsook gelijkwaardigheid)
 - Respect voor grenzen van anderen.
-

	volwassenen	<ul style="list-style-type: none"> -Respectvolle houding t.a.v. seropositieve/mensen met AIDS/seksuele voorkeur. -Vermijden van vooroordelen en stereotype gedrag. - Acceptatie seksuele diversiteit en niet discrimineren of pesten vanwege seksuele voorkeur of geaardheid -Houden aan fatsoensnormen. -Relaties aan kunnen gaan, onderhouden en stoppen. -Lichamelijke intimiteit. -Vermijden van risicovol gedrag. -Verantwoordelijkheid nemen voor eigen gedrag.
Op emotioneel vlak: respect voor jezelf	kinderen en adolescenten/volwassenen	<ul style="list-style-type: none"> -Wensen en grenzen aan kunnen geven en deze kunnen herkennen en respecteren -Weerbaarheid -Zelfvertrouwen/ positief zelfbeeld -Hulp kunnen vragen -Erkennen van eigen seksualiteit -Genieten van seksualiteit

(Bron: Van der Doef, 2007; Frans & Klaj, 2005)

Begrip	Dimensies	Subdimensies	Indicatoren
Seksueel getint gedrag	Kinderen Van der Doef (2007) en Zwiép (2008) spreken van seksueel getint gedrag als ze het hebben over gedrag dat gericht is op de ontwikkeling van genderidentiteit, lichamelijke sensitiviteit en relationele ontwikkeling.		<ul style="list-style-type: none"> -Masturberen -Zichzelf/andere kinderen uitkleden -Aanraken van genitaliën/borsten van zichzelf of van anderen -Seksuele woorden zeggen -Doktertje/vader- en moedertje spelen -Knuffelen/lichamelijk contact met familie en/of onbekenden -Voorkeur voor naakt rondlopen -Wil niet naakt gezien worden. -Verkleden als het andere geslacht -Genitaliën/borsten tekenen -Onderzoeken van mannelijke/vrouwelijke poppen -Graag zien van seks op tv/internet -Maken van seksuele geluiden

(Friedrich, Grambsch, Broughton, Kuiper, Beilke, 1991; Kaeser, DiSalovo, Moglio, 2000; Larsson & Svedin, 2001; Zwiép, 2008)

Begrip	Dimensies	Subdimensies	Indicatoren
--------	-----------	--------------	-------------

Seksueel gedrag	Puberteit/Volwassenheid	Gevoel	-Lustgevoelens
	Van der Doef (2007) geeft weer dat in het begin van de puberteit, onder invloed van hormonen, een andere beleving ontstaat van seksualiteit. Dit noemt zij seksueel gedrag. Onder het kopje indicatoren staat welk gedrag daarbij hoort.		-(Tong)zoenen
			-Strelen boven/onder kleding
			-Naakt vrijen
			- Geslachtsgemeenschap
			- Orale seks, anale seks
			- Masturbatie

(Frans & Klaj, 2005; Van der Doef, 2007)